

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Obečná teorie a dějiny umění a kultury – kulturologie

Věra Patočková

Volný čas jako kulturní fenomén

Leisure as a Cultural Phenomenon

Disertační práce

vedoucí práce: Doc. PhDr. Martin Matějů

2014

Poděkování

Ráda bych poděkovala svému školiteli za jeho vedení v průběhu celého doktorského studia.

Velké poděkování patří mé rodině, mým dětem, mému manželovi a mým rodičům, zejména mé mamince, bez jejichž podpory by tato práce nevznikla.

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 25. března 2014

podpis

Abstrakt ČJ

Předkládaná práce usiluje o komplexnější kulturologický pohled na fenomén volného času. Vychází z předpokladu, že k volnočasovému jednání dochází vždy v rámci konkrétního sociokulturního systému a snaží se prokázat ve shodě s Kellym (1987), že volný čas je vždy součástí a výrazem své příslušné kultury.

Práce se zaměřuje na tři tematické okruhy, které mají různou proporci. Po úvodním vymezení obou pojmů kultura a volný čas, je pozornost věnována diskusi o jejich vzájemném vztahu. Tato diskuse se opírá o teoretickou analýzu prací, týkajících se volného času, které přistupují k volnému času zejména z kulturologické, sociologické, nebo antropologické perspektivy.

Významnou součástí každé kultury je její hodnotový systém. Také na volný čas lze nahlížet jako na prvek hodnotového systému společnosti. Nejprve jsou stručně představeny přístupy k volnému času a práci v historické perspektivě a poté je pozornost zaměřena na zachycení pozice volného času v hodnotovém systému české populace a jejím změnám.

Třetí, nejrozsáhlejší část se věnuje problematice volného času v české společnosti, přičemž na českou společnost pohlíží jako na konkrétní sociokulturní systém a pokouší se o komplexnější pohled na volný čas v rámci tohoto sociokulturního systému. Nejprve je vymezen přístup české společnosti k volnému času, zejména je věnována pozornost tomu, jak byl volný čas reflektován akademickou obcí ve společenských vědách a jak se tento přístup část se zaměřuje na objem volného času, vnímanou funkci a konečně na jeho náplň, vlastní volnočasovou participaci.

Klíčová slova: kultura, volný čas, Česká republika, Československo, hodnoty, enkulturace, společnost

Abstrakt AJ

The main aim of the PhD. thesis is to provide the complex view of leisure from the culture studies perspective. It is expected that leisure behaviour takes always place within the framework of the specific sociocultural system. In accordance with Kelly (1987) an attempt is made to prove that leisure is always in and of its particular culture.

The thesis focuses on three main topics. After introductory explanation of the main terms “culture” and “leisure” attention is focused on discussion about their relation. This discussion is based on theoretical analysis of studies that concern of leisure and approach it from the perspective of cultural studies, sociology or anthropology.

Value system is an important part of all cultures. Also leisure can be seen as a part of the value system of specific society. After brief introduction to approaches of leisure and work in historical perspective, attention is focused on the explanation of the position of leisure in the value system of the Czech society and its changes.

The third part is devoted to leisure in the Czech society, while the Czech society is seen as a specific sociocultural system and attempt is made to explore leisure in a complex way within the framework of this system. At first, the view of the Czech social sciences academy on leisure is explained, than the attention is focused on amount of leisure in the Czech society, its perceived functions and finally on its content - leisure participation.

Key words: culture, leisure, the Czech Republic, Czechoslovakia, values, enculturation, society

Obsah

Předmluva	8
1. Úvod	10
2. Vymezení pojmů	12
2.1. Vymezení pojmu kultura	12
2.2. Vymezení pojmu volný čas.....	13
2.2.1. Základní charakteristiky volného času	17
3. Volný čas a kultura	20
3.1. Volný čas jako univerzální kulturní fenomén?	20
3.2. Volný čas a kulturní procesy	24
3.3. Volný čas na úrovni jednotlivce	27
4. Volný čas v hodnotovém systému	35
4.1. Volný čas a práce v historické perspektivě.....	35
4.2. Volný čas a práce v hodnotové struktuře českého sociokulturního systému	40
5. Volný čas a česká společnost.....	45
5.1. Volný čas v reflexi společenských věd.....	45
5.1.1. Předválečná a poválečná léta do roku 1948.....	46
5.1.2. Od roku 1948 do konce padesátých let	53
5.1.3. Šedesátá léta.....	55
5.1.4. Sedmdesátá a osmdesátá léta	65
5.1.5. Období po roce 1989.....	71
5.2. Vývoj a struktura pracovní doby a množství volného času	76
5.2.1. Vývoj zákonných úprav pracovní doby	76
5.2.2. Přejít na pětidenní pracovní týden.....	78
5.2.3. Časová struktura dne a týdne	79
5.3. Funkce a charakter volného času	87

5. 4. Jakým aktivitám se lidé věnují	93
5.4.1. Obliba a frekvence volnočasových činností	93
5.4.2. Čtyřicátá léta	96
5.4.3. Šedesátá léta.....	99
5.4.4. Osmdesátá léta	101
5.4.5. Po roce 1989	105
Závěr	110
Literatura	111
Prameny	115
Datové soubory	130

Předmluva

Pro svou disertační práci jsem si vybrala téma volný čas jako kulturní fenomén. Jak kultura, tak volný čas jsou témata, o které se zajímám dlouhodobě. Poprvé jsem se o určité propojení těchto dvou témat pokusila již na střední škole v rámci středoškolské odborné činnosti v práci Role kultury v životě středoškolské mládeže, kde jsem se zaměřila na vybrané aktivity trávení volného času pražské středoškolské mládeže.

Vedle magisterského studia na katedře teorie kultury (kulturologie) na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze jsem absolvovala také mezinárodní studijní program WLRA Centre of Excellence v nizozemském Leeuwardenu, který byl zaměřen na nejrůznější aspekty volného času.

Vzhledem k šíři tématu si práce nečiní nárok na vyčerpávající výklad tohoto tématu a omezuje se na výtýčená témata v rámci projektu disertační práce. Název naznačuje hlavní přístup k tématu. Předkládaná práce usiluje o komplexnější kulturologický pohled na fenomén volného času. Vychází z předpokladu, že k volnočasovému jednání dochází vždy v rámci konkrétního sociokulturního systému a snaží se prokázat ve shodě s Kellym (1987), že volný čas je vždy součástí a výrazem své příslušné kultury.

V této práci se zaměřuji na tři hlavní tematické okruhy, které však mají různou proporcii. Po úvodním vymezení obou pojmů kultura a volný čas, se nejprve věnuji diskusi o jejich vzájemném vztahu. Tato diskuse se opírá o teoretickou analýzu prací, týkajících se volného času, které přistupují k volnému času zejména z kulturologické, sociologické, nebo antropologické perspektivy.

Významnou součástí každé kultury je její hodnotový systém. Také na volný čas lze nahlížet jako na prvek hodnotového systému společnosti. Nejprve stručně představuji přístupy k volnému času a práci v historické perspektivě. Poté se zaměřuji na zachycení pozice volného času v hodnotovém systému české populace a jeho změnám.

Třetí, nejrozsáhlejší část se věnuje problematice volného času v české společnosti, přičemž na českou společnost pohlížím jako na konkrétní sociokulturní systém a pokouším se o komplexnější pohled na volný čas v rámci tohoto sociokulturního systému. Nejprve je vymezen přístup české společnosti k volnému času, zejména je věnována pozornost tomu, jak byl volný čas reflektován akademickou obcí ve společenských vědách a jak se tento přístup měnil v souvislosti se změnou společenských, politických a ekonomických podmínek. Další část se zaměřuje na objem volného času, vnímanou funkci a konečně na jeho náplň, vlastní volnočasovou participaci.

Hlavními metodologickými nástroji použitými v práci je teoretická analýza dostupné literatury a sekundární analýza dat z výzkumu ISSP 2007, EVS 1991 – 2008, výzkumu Sociální a kulturní soudržnost 2006 a výzkumu CVVM Naše společnost 11/2009. Prezentovány jsou rovněž některé datové výstupy ze starších českých výzkumů Československého ústavu pro výzkum veřejného mínění, Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu, Ústavu pre výskum verejnej mienky pri Slovenskom štatistickom úrade a Ústavu pro výzkum kultury, ke kterým již dnes nejsou dostupné datové soubory a využívám také dat z Průzkumu pracovních podmínek v Evropě 2010 (European Working Conditions Survey, EWCS) a Průzkumu kvality života v Evropě 2012 (European Quality of Life Survey 2012).

. Pokud jde o vlastní teoretickou analýzu, vycházím, pokud jde o práce zahraničních autorů především z prací, které se věnují primárně problematice volného času, tedy autorů z oboru Leisure studies, zejména těch, kteří přistupují k této problematice z pohledu sociologie a antropologie, případně jejich specializací, jako je například sociologie volného času. Pokud jde o české prostředí, pak se jedná především o práce autorů věnujícím se sociologii volného času, sociologii kultury a sociologii životního stylu, které se na problematiku volného času zaměřují, případně i jiných oborů, pokud se primárně věnují problematice volného času.

Odkazují-li v textu na práce zahraničních autorek, vycházím z toho, jak jsou jejich jména uvedena v originále a nepřechyluji je do české podoby.

1. Úvod

Volný čas se v uplynulém století stal středem pozornosti mnoha vědců i odborníků z nejrůznějších vědních oborů a oblastí, je například předmětem zájmů sociologů, psychologů, filozofů, ekonomů, geografů, ale i například lékařů, kteří se zabývají vztahem volného času a lidského zdraví. Studiu problematiky volného času se věnují rovněž pedagogové volného času, pracovníci nejrůznějších volnočasových středisek a center, experti na nejrůznější aspekty turismu a cestovního ruchu, ale například i architekti, marketingoví manažeři a řada jiných vědců a odborníků z akademické oblasti i praxe.

Volný čas je také tématem celé řady studijních oborů na vysokých školách, které k němu přistupují z různých úhlů pohledu a s různými cíli. V průběhu minulého století vznikla na zahraničních vysokých školách řada specializovaných pracovišť, která se problematice volného času systematicky věnují a vytkla si volný čas jako hlavní předmět svého zájmu. Mezinárodní adresář *International Directory of Academic Institutions in Leisure, Recreation and Related Fields* z roku 1991 uvádí okolo 1 400 pracovišť v 60 zemích, které nabízely terciální vzdělávání v oblasti studií volného času (D' Amours 1991 in Rojek, Shaw, Veal 2006). Obdobně jako kulturologie mají i studia volného času interdisciplinární charakter, využívají teorií a metod sociálních věd, zejména pak sociologie, geografie, psychologie, ekonomie a politických věd (Rojek, Shaw, Veal 2006)

Podle Světové organizace volného času¹, která sdružuje vědce a odborníky z praxe, kteří se problematice volného času věnují, by měl být volný čas univerzální a nepostradatelnou součástí lidského života, která umožní prožít ho v jeho plnosti. Jak dále zástupci Světové organizace volného času konstatují, v mnoha společnostech je

¹ Světová organizace volného času (The World Leisure Organization) vznikla jako světová nevládní organizace sdružující jak jednotlivce, tak organizace, které se věnují problematice volného času a jeho roli v rozvoji lidstva. Za své hlavní cíle si vytyčila prohlubovat poznání o volném čase, sdílet tyto znalosti a podporovat zlepšování podmínek pro volný čas, zejména pokud jde o legislativu, infrastrukturu, management a program. (srovnej <http://www.worldleisure.org>). Vývoj a činnost této organizace podrobněji přibližuje například Edginton (2013).

toto realitou, nicméně v jiných společnostech je toto zatím stále pouhou aspirací (WLO: 2008).

Jak uvádí Kelly, autoři studií, kteří přistupují k volnému času z antropologické, historické nebo sociologické perspektivy vycházejí z předpokladu, že volný čas je vždy součástí a výrazem své příslušné kultury² (Kelly 1987). Obdobně upozorňuje Fazik, že „(v)olný čas nelze zkoumat nezávisle na historických skutečnostech. Zkoumáme-li problematiku volného času, zkoumáme i stav sociální skutečnosti a strukturu společnosti s její ekonomickou determinovaností. Současně zkoumáme také strukturu společnosti a v ní postavení sociálních vrstev.“ (Fazik 2011:8)

Kulturní podmíněnost volného času zdůrazňuje také nedávno vydaný *Handbook of Leisure Studies*, jehož editorem byl Tony Blackshaw (2013a), členěný do 49 kapitol a šesti hlavních částí. Jedna z těchto hlavních částí je pojmenována *Volný čas jako sociokulturní fenomén*. Jak v úvodu Blackshaw (2013b) podotýká, volným časem je třeba se zabývat z pohledu sociologie a kulturních studií. O podobný pohled usiluje i následující disertační práce, která se snaží přistupovat k volnému času z kulturologického pohledu, případně z pohledu sociologie kultury, která je jednou ze základních disciplín obecné (integrální) kulturologie (srovnej Soukup 2012).

Domnívám se, že vzhledem k problematice, kterou řeším, totiž pohledu na volný čas jako součást kultury, tento pohled může současnou kulturologii obohatit. Nejprve však vymezím oba základní termíny, se kterými budeme pracovat.

Kelly doporučuje dva základní přístupy ke studiu volného času, jednak vnímat volný čas jako komplexní a nikoli jednoduchý pojem nebo fenomén a za druhé vnímat volný čas jako dynamický fenomén a nikoli jako fenomén statický a neměnný (Kelly 1987). O tento přístup se snaží také tato disertační práce.

² Kultura je zde tedy chápána jako sociokulturní systém, který je možno identifikovat v čase a prostoru.

2. Vymezení pojmů

2.1. Vymezení pojmu kultura

Termín „kultura“ je považován za jeden z nejsložitějších pojmů ve společenských vědách. Williams (1983) uvádí, že slovo „kultura“ patří mezi dvě nebo tři nejsložitější slova v anglickém jazyce. Navíc je toto slovo často i zneužíváno (Horáková 2012). Není proto překvapivé, že se můžeme setkat s řadou definic kultury, jejich typologií a přehledů různých přístupů k tomuto pojmu (srovnej např. Eagleton 2001; Jenks 2005; Horáková 2012).

Williams rozlišuje následující tři základní široké přístupy, jak je termín kultura využíván:

1. Kultura jako termín, který označuje obecný proces intelektuálního, duchovního nebo estetického rozvoje.
2. Kultura jako obecně nebo specificky používaný termín, který označuje určitý způsob života, ať již vztažený ke konkrétní skupině lidí žijící v určitém prostoru nebo období, nebo lidstva obecně.
3. Kultura jako termín, který označuje díla nebo postupy intelektuální a zejména umělecké aktivity (Williams 1983: 90).

Ve své práci budu přistupovat ke kultuře zejména v kontextu druhé Williamsovy kategorie. Do této skupiny přístupů ke kultuře patří mimo jiné také často používaná definice kultury Edwarda Burnetta Tylora, podle které „kultura neboli civilizace ... je ten komplexní celek, který zahrnuje poznání, víru, umění, morálku, právo, zvyky a všechny ostatní schopnosti a obyčeje, jež si člověk osvojil jako člen společnosti.“ (Tylor 1920: 1)

Pražská kulturologická škola vychází z předpokladu, že kulturu je možné zkoumat na třech úrovních. Jednak v atributivním smyslu jako univerzálně lidský fenomén, dále v distributivním smyslu na úrovni jednotlivých sociokulturních systémů,

kteře je možné identifikovat v čase a prostoru, a také na úrovni jednotlivce s ohledem na mechanismy osvojování si kultury v procesu socializace a enkulturace (Soukup 2012).

S ohledem na volný čas si tak můžeme klast otázku, zda je volný čas přítomen ve všech kulturách a zda ho lze považovat za universální lidskou hodnotu. Na úrovni různých sociokulturních systémů můžeme sledovat pozici volného času v hodnotovém systému příslušných kultur, která významně ovlivňuje význam a funkce volného času v konkrétních sociokulturních systémech, jeho množství a také jeho náplň. Konkrétní způsoby trávení volného času se vždy odehrávají v rámci určitého sociokulturního systému a jsou kulturně podmíněny. Jejich podobu ovlivňují jednotlivé kulturní prvky, které jsou v dané kultuře přítomny, a jejich konfigurace, a dále sociokulturní regulativy a ideje příslušné kultury. Konkrétní aktivity realizované ve volném čase, se významně podílejí na endogenních a exogenních změnách kulturních prvků jednotlivých sociokulturních systémů. Řada výzkumů volného času je realizována právě na této úrovni kultury. Volný čas bývá v této souvislosti často studován jako významná součást životního stylu nebo způsobu života. Součástí volnočasových aktivit pak může být i kultura ve Williamsově (1983) třetím pojetí, tedy ve smyslu uměleckých a v užším smyslu slova kulturních činností, jako je například návštěva divadla, muzea, památkového objektu apod. Konečně je volný čas možné zkoumat také na úrovni jednotlivce, v souvislosti s procesy enkulturace a socializace.

2. 2. Vymezení pojmu volný čas

Volný čas je jedním z termínů, pro něž je typické, že každý podvědomě tuší, co si pod tímto pojmem představit, ale neexistuje pro něj jednotná definice, se kterou by všichni souhlasili. Není proto překvapivé, že podobně, jako je tomu v případě termínu „kultura“, můžeme se v odborné literatuře setkat s mnoha koncepcemi a definicemi volného času v závislosti na tom, z kterého úhlu pohledu je volný čas zkoumán. V průběhu vývoje různých společností se měnil pohled jak na pozici a roli volného času ve společnosti, tak i na činnosti, které se v jeho rámci odehrávají. Například pasivní

odpočinek by pro jedny byl odsouzeníhodnou zahálkou, pro jiné nezbytnou regenerací pracovní síly pro další pracovní den či zaslouženou odměnou po náročné práci.

Termín „volný čas“ bude v této práci chápán jako ekvivalent anglického termínu „leisure“. Existuje řada jazyků, které přímý jazykový ekvivalent k anglickému termínu „leisure“ ve své slovní zásobě nemají (Chick 1998; Zuzanek 1998; Freysinger a Kelly 2004). Doslovný jazykový překlad termínu „volný čas“ z těchto jazyků do angličtiny se často blíží anglickému slovnímu spojení „free time“ (Freysinger, Kelly 2004), což je i případ českého termínu „volný čas“.

Vzhledem k tomu, že oba anglické termíny, jak termín „leisure“, tak i termín „free time“, lze přeložit do českého jazyka termínem „volný čas“, pokud nebude uvedeno jinak, bude termín „volný čas“ považován za český ekvivalent termínu „leisure“, zatímco pro anglický termín „free time“, který bývá obecně vnímán širěji než „leisure“, bude používán jako český ekvivalent termín „mimopracovní doba“ nebo „mimopracovní čas“. V tomto navazuji na tradiční vnímání pojmu volný čas v české sociologii, které odděluje volný čas od mimopracovní doby (srovnej např. Filipcová 1966a: 19).

Pojem volný čas je tradičně definován třemi způsoby. Jednak jako čas oprostěný od závazků, zadruhé ve spojení s aktivitami, které člověk v tuto dobu oprostěnou od různých typů závazků a povinností vykonává, a za třetí ve spojení se svobodnou volbou, případně jinými charakteristikami spojenými s jeho prožíváním (Filipcová 1966a, Chick 1998). Volný čas je tedy chápán jako čas, který není spojen s prací, domácími, rodinnými nebo společenskými povinnostmi nebo závazky či biologickými potřebami, nejčastěji jako čas, který „zbyde“ po odečtení všeho, co do volného času nepatří, nebo jako čas, který je „k dispozici“. Ve volném čase se člověk může zapojit do řady aktivit, které nevykonává proto, že musí nebo by to bylo potřeba, ale proto, že chce. Volný čas je tedy spojován s možností svobodné volby a vnitřní motivací jedince. Často je také spojován s pocity potěšení, radosti a uspokojení z vykonávání činnosti samotné, je zdůrazňováno, že vykonávaná aktivita kromě pocitu uspokojení z jejího konání nepřináší užitek.

V evropské, americké a také australské tradici se většinou pro definování volného času využívá jeden nebo různé kombinace těchto přístupů. Někteří autoři

kladou důraz právě na to, že volný čas není jednodimenzionální záležitostí (srovnej např. Chick 1998, Kelly 1987; Kelly, Godbey 1992; Zuzanek 2006). Zuzanek (2006), který vychází z Czikszentmihalyiho (1980), uvádí příklad volného času jako průsečíku jednak času, který zůstal po uspokojení osobních potřeb, placené práce a školních, domácích rodinných povinností a jiných závazků, dále rekreačních, sportovních, kulturních a zábavních aktivit, které jsou obecně považovány za volnočasové a nakonec určitého postoje nebo stavu mysli, který je spojen s očekáváním příjemných okamžiků, svobodnou volbou, vnitřní motivací apod. Zuzanek rovněž uvádí konkrétní příklady pro toto vymezení, resp. případy, které vzhledem k tomuto vymezení do volného času nepatří. Například profesionální hraní tenisu splňuje sice požadavek vybraného druhu aktivity, ale není součástí mimopracovní doby a není děláno pro činnost samu. Návštěva opery mladým člověkem na přání rodičů splňuje jak kritérium mimopracovní doby, tak i vhodné aktivity, ale nikoli vhodného postoje (Zuzanek 2006).

Vedle výše zmíněných tří hlavních dimenzí, existují samozřejmě i jiná členění. Freysinger and Kelly ve své knize *21st Century Leisure, Current Issues* například uvádějí následující přístupy: volný čas jako čas (časový úsek); volný čas jako aktivita; volný čas jako stav mysli; volný čas jako kvalita jednání; volný čas jako sociální konstrukce; volný čas jako politické jednání; volný čas jako dimenze života (Freysinger, Kelly 2004: 17-20). Ve své knize *Freedom to be: A new Sociology of Leisure* představuje Kelly (1987) model dialektické spirály, jež má osm součástí, kterým ve své knize věnuje vždy samostatnou kapitolu. Postupně se tedy zabývá volným časem jako bezprostřední zkušeností, proti níž stojí pomíjivý charakter, volným časem jako rozhodnutím, proti němuž stojí kontextuální limity a „špatný osud“, volným časem jako lidským rozvojem, proti němuž stojí deformace a ztráta, volným časem jako sociální identitou, proti níž stojí neautenticita, volným časem jako sociální interakcí, proti níž stojí manipulace, volným časem jako zaujímáním institucionálních rolí, proti kterým stojí normativní „struktury“, volným časem jako politickou svobodou, proti níž stojí sociální odcizení a kontrola a konečně volným časem jako kreativitou, proti níž stojí konformita (Kelly 1987).

Je však třeba podotknout, že v řadě empirických výzkumů je volný čas vymezen spíše jednodimenzionálně. Například v řadě empirických výzkumů, především

z oblasti sociologie, bývá volný čas často operacionalizován pomocí výzkumným týmem předem vybraných volnočasových aktivit.

Jandourek v Sociologickém slovníku uvádí tři možná vymezení pojmu „volný čas“. Jednak široké vymezení volného času jako času tráveného mimo pracovní dobu, do kterého se započítává i doba potřebná pro nezbytné fyziologické aktivity, jako je například jídlo nebo spánek (Jandourek 2001: 49). Toto vymezení odpovídá v mém pojetí spíše termínu „mimopracovní doba“. Druhé Jandourkovo vymezení je užší a vymezuje volný čas jako „čas využívaný jedincem podle vlastního uvážení.“(ibid.: 49) Důraz je kladen na to, že jedinec vykonává aktivitu svobodně a není pod cizím nátlakem, Jandourek dokonce zmiňuje, že někteří autoři z volného času vyjímají i okamžiky, ve kterých je jedinec „ve vleku konzumního chování podníceného reklamou“(ibid.:49). Ve třetím vymezení Jandourek volný čas ztotožňuje se zábavou, přičemž dále vysvětluje, že rozvinutá dělba práce oddělila činnosti „užitečné“ od činností zábavných (ibid).

Pácl ve Velkém sociologickém slovníku zmiňuje dvě výše zmíněná hlediska, vymezuje volný čas jednak pomocí časového hlediska jako „čas, v němž člověk nevykonává činnosti pod tlakem závazků plynoucích ze spol. dělby práce nebo z nutnosti zachování svého biofyziologického či rodinného systému“ (Pácl 1996: 156) a zmiňuje také přístupy, které volný čas vymezují „pomocí nějaké jeho významné vlastnosti, obvykle je to subjektivně svobodná volba činností ..., jejich bezprostřední neutilitárnost, příjemné prožitky a očekávání apod“ (ibid).

Lze jen souhlasit s Freysinger a Kellym v tom, že neexistuje žádná „nejlepší“ definice volného času (Freysinger, Kelly 2004: 20).

V této disertační práci bude volný čas orientačně chápán jako čas, který není spojen s prací, společenskými, domácími, rodinnými povinnostmi nebo závazky či biologickými potřebami, v jehož průběhu člověk vykonává aktivitu, kterou si svobodně zvolil primárně pro činnost samotnou, s vědomím toho, že ne vždy budou nezbytně zastoupeny všechny tři jeho dimenze (čas, aktivita, svobodná vůle). Hovoříme-li pak o svobodné vůli, nejedná se v tomto smyslu o absolutní svobodu zbavenou všech limitů,

překážek a regulativů, ale jde spíše, jak uvádějí Frysinger a Kelly (2004), o svobodu jednat nebo ve významu Neulingerova subjektivního pocitu svobody (Neulinger 1990)³.

V části, která bude vycházet z dat z empirických výzkumů, bude volný čas vymezen především pomocí konkrétních aktivit, považovaných za volnočasové, které většinou vymežil dopředu výzkumný tým sestavující dotazník.

2.2.1. Základní charakteristiky volného času

Existuje několik přístupů, jak dělit časový fond a v jeho rámci vymezit volný čas (srovnej např. podle Švigová 1982). Obecně lze časový fond orientačně rozdělit na 4 hlavní bloky:

- čas spojený s uspokojováním základních biologických potřeb (spánek, jídlo, péče o sebe)
- profesionální pracovní čas (pracovně výdělečná činnost)
- čas spojený s chodem domácnosti, dopravou a dalšími závazky
- volný čas

Přesto neexistuje konsensus jak jednotlivé aktivity do příslušných kategorií řadit. Tomu, jak jsou konkrétní aktivity vnímány, zda je běžná populace považuje nebo nepovažuje za volný čas, byla v českém prostředí věnována pozornost v rámci rozsáhlého výzkumu volného času v Ostravě na konci šedesátých let. Výzkum mimo jiné ukázal, že obyvatelé Ostravy na rozdíl od některých tehdejších dobových představ do volného času neřadili aktivity spojené s výkonem funkcí v politických organizacích (Filipcová et al. 1970e).

³ Neulinger zdůrazňuje, že to není vlastní činnost, která determinuje, zda se jedná o volný čas, ale je to naše vnímání svobody zapojit se do této aktivity. Jako klasický příklad uvádí Neulinger situaci, ve které Tom Sawyer nabízí svým kamarádům možnost *vybrat si* (zvýrazněno Neulinger 1990) natírání plotu. Aktivita, která měla původně jiný charakter, se změnila na žádoucí zkušenost, která je ve své podstatě zkušeností volnočasovou. Tomu Sawyerovi se totiž podařilo přesvědčit ostatní, že tuto aktivitu chtěli vykonávat. Podle Neulingerova každá aktivita může nebo nemusí vést k volnočasové zkušenosti.

Vzhledem k obtížnosti zařadit v některých případech konkrétní činnosti do jednotlivých kategorií, navrhl Dumazedier (1966) používat termín polovolný čas⁴.

V literatuře se můžeme setkat také s termínem vázaný čas. Duffková a Tuček (2003) ho vymezují jako součást mimopracovní doby, která má dvě složky - volný čas a vázaný čas. Vázaný čas tedy zahrnuje pravidelně se opakující činnosti spojené s uspokojováním biologických potřeb, činnosti spojené s chodem domácnosti a různé mimopracovní povinnosti (Duffková, Tuček 2003).

O volném čase můžeme uvažovat z hlediska různé časové perspektivy. Švigová (1982) navrhuje například toto členění:

- denní
- týdenní
- měsíční
- roční
- životních cyklů

Dumazedierovi (srovnej např. podle Duffková, Urban, Dubský 2008) je připisováno základní rozdělení funkcí volného času na úrovni jednotlivce, kterými jsou:

- odpočinek
- zábava
- rozvoj lidské osobnosti

Volný čas má i své společenské role. Jejich pojetí a také význam, který jim je připisován, významně záleží na konkrétním sociokulturním systému.

Volný čas podobně jako kultura bývá spojován s pozitivním nábojem. Vraťme se krátce k jedné z dimenzí volného času, kterou je svobodná volba a pozitivní pocity spojené s realizací volnočasové činnosti. Předpokládá se, že pokud si člověk může

⁴ V českém překladu článku, na který odkazují, použila překladatelka výraz napolo volný. Později se vžil termín polovolný čas (srovnej například podle Duffková, Tuček 2003).

vybrat, nebude přeci dělat něco, co mu škodí. Toto vnímání ještě zesílí, pokud spojíme volný čas s příjemnými pocity. Volný čas bývá často vnímán, právě s ohledem na tyto pozitivní pocity, s nimiž je spojován, a s ohledem na svobodu volby, jednoznačně pozitivně.

Na volný čas je však třeba se dívat neutrálně, jako na čas, který má člověk k dispozici, a záleží na tom, jak s ním naloží. Zde může být někdy problém, když dotyčný neví „co s volným časem.“ Na to upozorňoval již Masaryk, který v souvislosti s bojem za osmihodinovou pracovní dobu na přelomu 19. a 20. století podotkl, že „(č)ím kratší práce denně, tím větší prázdeň; a pak nastává problém, ne jak nejvíce pracovat, ale jak nejlépe využítkovat prázdně. A to je vlastně hlavní problém. Jak pracovat, to více méně každý poměrně snadno zodpoví; ale co má dělat, když nepracuje? Jak nakládat s prázdným časem? Všecko zlo společenské pochodí právě z prázdně, tj. z neumění s prázdní zacházet, a proto má otázka zkrácení doby ohromnou důležitost sociální. Jistě my také se budeme tázat, jak je postaráno o to, aby člověk mohl prázdně své využítkovat? Co se týká nejen dělnictva, nýbrž i jiných vrstev, víme přece, jak u nás s nedělí se nakládá. Většina lidí neví, co má v neděli dělat, jak má volný čas, jak se říká, zabít. Tedy problém osmihodinové pracovní doby práce je nesmírně důležitým problémem mravním a sociálním.“ (Masaryk 1905: 16–17)

Volný čas může být konečně vnímán také negativně, zejména s ohledem na jeho „neproduktivnost“, kdy může být spojován se zahálkou, která odvádí člověka od „pořádné práce“. Negativně také bývají vnímány některé konkrétní volnočasové činnosti, které jsou spojované zejména s konzumním nebo pasivním stylem života. Na možnost, že v rámci volného času se nemusí člověk věnovat pouze pozitivně nebo neutrálně hodnoceným aktivitám, upozorňuje zejména Rojek (2000), který hovoří o „temné stránce volného času“ nebo o nelegálních formách volného času (Rojek 2010). Právě nelegálním formám volného času začíná být věnována v poslední době větší pozornost. Heslo nelegální volný čas je také jedním z hesel *Key Concepts in Leisure Studies* (Harris 2005). Jak podotýká Filipcová: „(n)egativní, neprogresivní prvky ve způsobu, jakým se tráví volné chvíle, nesprovoďme ze světa prostě tím, že je nezahrneme do pojmu volný čas.“ (Filipcová 1966 a: 20)

3. Volný čas a kultura

3.1. Volný čas jako universální kulturní fenomén?

Podobně jako ke kultuře lze k volnému času přistupovat na různých úrovních. Budeme-li tedy uvažovat o volném čase v nejobecnější rovině, lze ho najít ve všech kulturách? Je možné považovat volný čas za universální lidský fenomén?

Existují v zásadě tři pohledy na volný čas. Jednak ten, který volný čas spojuje s nástupem průmyslové revoluce (např. Dumazedier 1966)⁵. Druhý, který hovoří o tom, že již před tímto obdobím existoval volný čas, ale byl vyhrazen pouze úzké skupině třídy volného času (zahálčivé třídě) a jeho počátek je obvykle spojován s antickým Řeckem (de Grazia 1962). Třetí přístup se domnívá, že v životě každého člověka lze najít chvílky, v nichž nemusí vykonávat bezprostředně nutnou práci a které jsou spojeny s příjemnými pocity, a proto lze volný čas považovat za universálně lidský fenomén (Chick 1998).

Otázce volného času v mezikulturním srovnání se podrobněji věnuje Chick (1998, 2006, 2009, 2012, 2013). Chick definuje 4 hlavní témata, kterým by se měla věnovat antropologie volného času (Chick 1998), resp. studium volného času v kontextu kultury (Chick 2013). Jedním z těchto témat je otázka mezikulturní validity konceptu volného času (Chick 1998, 2013). Zaměřme se nyní podrobněji na to, jak Chick k této otázce přistupuje. Vycházet budu zejména z Chickova článku „*Leisure and Culture: Issues for an Anthropology of Leisure*“ (Chick 1998), kde Chick této otázce věnuje nejvíce prostoru. Chick obecně vychází z toho, že pojem volný čas je tradičně konceptualizován třemi způsoby, jednak jako čas oproštěný od závazků, zadruhé jako aktivita, která je mimo různé typy závazků a povinností a za třetí více subjektivně jako stav mysli nebo specifická zkušenost (Chick 1998). Domnívá se, že všichni lidé v každé společnosti ve všech dobách mají nebo měli k dispozici aspoň malou část času mimo práci a závazky, dále, že některé z aktivit, tradičně označovaných jako

⁵ „Někteří filozofové pokládají volný čas za jev, který existoval ve všech epochách, ve všech civilizacích. Nejsm toho názoru. Mimopracovní doba je zřejmě tak stará jako práce sama. Ale volný čas má specifické znaky, které charakterizují civilizaci zrozenou z průmyslové revoluce.“ (Dumazedier 1966: 443)

volnočasové, jako je hudba, tanec, hra apod., lze považovat za lidsky universální, a stejně tak i emoce, jako je potěšení, zájem, radost, které se pojí se subjektivním prožitkem ve volném čase. Na základě těchto úvah si Chick dále klade otázku, zda volný čas, jako fenomén, který v sobě sdružuje tyto jednotlivě universálně lidské fenomény, je sám také universálně lidským fenoménem. Nejprve se zaměřuje na to, zda prezence nebo absence slova, které něco označuje, nezbytně znamená, že chápání subjektu, který je tímto slovem označen, buď existuje, nebo chybí a je nemožné. Chick nesouhlasí s de Graziou, který zastává názor, že „volný čas nemůže existovat tam, kde lidé nevědí, co to je“ (de Grazia 1962: 9 in Chick 1998: 116), naopak se domnívá, že pojetí volného času ve smyslu anglického termínu „leisure“ je snadno pochopitelné i těm, kteří přímý ekvivalent tohoto slova ve svém jazyce nemají (Chick 1998).

Část problémů, který je spojen s mezikulturním srovnáváním, plyne z různého pohledu vnitřního a vnějšího pozorovatele. Emické se vztahuje k významu, který fenoménu připisuje příslušník dané kultury, etické se vztahuje k pohledu zvnějšku, kam patří také pohled vědce, který příslušnou kulturu studuje. Z pohledu vnějšího pozorovatele se tak určitá aktivita může jevit jako volný čas, ale příslušník dané komunity si tuto aktivitu může spojovat s něčím zcela jiným než s volným časem. Nicméně Chick se domnívá, že lidé jak lingvisticky, tak konceptuálně reagují na své prostředí podobným způsobem a podobnost lze nakonec najít i u případů, které na první pohled vůbec podobné nejsou, pokud pochopíme logiku, která za nimi stojí (Chick 1998). Chick používá příměr, že podobně jako ve všech kulturách existují příbuzenské vazby, i když konkrétní kultura pro ně nemá ve svém slovníku příslušný jazykový výraz, lze ve všech kulturách najít i volný čas. Chick tedy (provizorně)⁶ uzavírá, že volný čas bez ohledu na to, jaký termín použijeme a jak ho konceptualizujeme, je universálně lidským fenoménem. Navíc většina nebo pravděpodobně všichni lidé podle jeho názoru mají zkušenost s tím, jak je volný čas chápán v kontextu anglického termínu leisure (Chick 1998). Otázce volného času se Chick věnuje dále z pohledu adaptace. Domnívá se, že volný čas je pravděpodobně jedním z adaptačních kulturních elementů, které jsou členy různých společností využívány mnoha způsoby, aby se přizpůsobili svému prostředí a využili možností, které jim poskytují (Chick 1998).

⁶ Ve svém textu z roku 2006 tuto provizornost odstraňuje a volný čas, bez ohledu na to, jak je definován, považuje za kulturně universální, ačkoli slovo, které by ho obecně označovalo, universální není. (Chick 2006)

Chickův článek (1998) byl součástí speciálního čísla *Leisure Studies*, které vedle úvodního Chickova článku obsahovalo kratší reakce jeho kolegů. Podívejme se na některé z nich, které se týkaly Chickových úvah o volném čase v mezikulturní perspektivě.

Hemingway (1998) zdůrazňuje, že skutečnost, že existuje značná variabilita forem volného času, nesnižuje jeho význam jako skutečně univerzálního kulturního fenoménu. Vzhledem k tomu, že volný čas je situován historicky i kulturně, hovoří Hemingway o vzájemných kombinacích kulturně a historicky emického a etického. Volný čas, jeho formy, účely a významy se budou lišit podle toho, zda ten, kdo se zabývá srovnáním, je kulturní insider nebo outsider, zda žije v současnosti se nebo se věnuje konkrétní kultuře z historické perspektivy. Volný čas je tedy vždy součástí určité kultury a historického období a jednotný neměnný volný čas neexistuje (Hemingway 1998). Obdobně také Hunnicutt (1998) poukazuje na to, že volný čas se historicky vyvíjí, proměňuje se v čase, liší se místo od místa a je závislý na vnímání a zkušenostech konkrétních aktérů a z tohoto důvodu nemá jednotnou universální definici .

Zuzanek (1998) argumentuje, že přestože nějaká forma volného času, scholé, otia nebo oddechu jako protikladu práce, závazků, denních povinností je jistě universální, pojem volný čas ve významu, jak ho dnes běžně (emicky) používáme, se zrodil za specifických podmínek typických pro industriální společnosti. Jako takový, poměrně striktně odděluje placenou práci a volný čas a strukturuje tak čas a rytmus každodenního života. Tím se může lišit ve společnostech s různou tradicí a různým stupněm industrializace. A tak, přestože potřeba volného času může být vskutku universální a způsoby užívání volného času mohou konvergovat, „sociální konotace spojené s tímto užíváním jsou ... často unikátní. Fakt, že pojem volný čas může být přeložen a chápán členy různých společností, ještě neznamená, že jimi bude stejně i prožíván.“ (Zuzanek 1998: 151)

Jak Hemingway, Hunnicutt, tak do jisté míry i Zuzanek připouští více či méně určitou universálnost aspektů volného času, nedomnívají se však, že existuje jednotný koncept volného času, který by bylo možné aplikovat universálně na všechny kultury.

Chick (2012) zmiňuje několik prací, které se zabývají universálně lidskými činnostmi a které mezi jinými zmiňují také aktivity, které jsou obecně vnímány jako volnočasové, jako je hudba, sport, malování, kreslení, tanec, hry, navštěvování se. Jak však sám uvádí, tyto činnosti jsou sledovány zejména jako položky na seznamu aktivit, který se zaměřuje primárně na to, zda jsou tyto aktivity v dané kultuře přítomny, případně jsou vnímány jako aktivity odehrávající se v čase, který lze označit jako volný a je bez závazků (Chick 2012). Jak bylo uvedeno v úvodu, řada definic spojuje definování volného času s určitým stavem mysli, vnitřní „naladěností“, očekáváními a také svobodnou volbou. Jestliže Chick spojuje volný čas s emocemi, jako je potěšení, zájem, radost, které se pojí se subjektivním prožitkem ve volném čase (Chick 1998), ještě to nutně neznamená, že tyto aktivity byly svobodně zvoleny. A tak zapojení do tance, který je součástí rituálu, přestože je spojeno s pozitivními emocemi a poskytuje člověku uspokojení, nemusí být zároveň svobodnou volbou.

Například Parker (1971) nepovažuje aktivity spojené s účastí na ustálených ceremoniích, za vědomý volný čas nebo výsledek volby, ale za pravidelný vzor života. Obdobně Rojek (2000) uvádí, že tradiční chápání volného času jako osobní svobody, svobodné volby a sebeurčení nemá v tradiční společnosti své místo. Nicméně na rozdíl od Parkera pohlíží na rituály jako na určitý projev volného času. Rojek vychází z toho, že každá společnost má své principy, kterými si organizuje čas a prostor, kromě produkčních aktivit, kterými zajišťuje své ekonomické a sociální přežití, má také principy, podle kterých vychovává děti, chrání území, spravuje majetek, stará se o staré členy společnosti, má své principy pohřbívání a uctívání mrtvých a také principy vztahující se k odpočinku a hře. Podle Rojeka je v každé společnosti přítomna nadbytečná energie a nevyužité zdroje a právě s využíváním tohoto nadbytku spojuje Rojek volný čas, přičemž v tradičních společnostech je pak využití této nadbytečné energie koordinováno náboženskými institucemi a praktikami (Rojek 2000: 1).

Také Freysinger and Kelly (2004) se ve své knize *21st Century Leisure, Current Issues* táží, zda je volný čas universální lidský fenomén, zda existuje ve všech společnostech a kulturách a uvádějí možná pro i proti.

Jestliže tedy jsou formy a významy, které volný čas má, specifické a jsou svázány s konkrétní kulturou a historickým obdobím (Kelly, Godbey 1992), lze považovat volný čas za universální?

Záleží na tom, jak volný čas vymežeme. Pokud budeme volný čas chápat jako jasně vymezený časový úsek, který je oddělený od práce, pak lze najít řadu společností a kultur, kde takto jasně vymezené hranice neexistují. (Freysinger, Kelly 2004) Pokud ale budeme nahlížet na volný čas velmi obecně jako na určitou kvalitu jednání nebo dimenzi života (Freysinger, Kelly 2004), pak můžeme spolu s Freysingerem a Kellym považovat za nepravděpodobné, že by v nějaké kultuře nebyl přítomen (Freysinger, Kelly 2004).

3.2. Volný čas a kulturní procesy

Přestože je volný čas považován v moderní společnosti za prostředek, který jednak představuje, ale zároveň rozšiřuje kulturní hodnoty (Rojek 2006), role volného času v procesu socializace, enkulturace, kulturní změny, kulturní evoluce a kulturní adaptace je spíše opomíjena (Chick 2006). Jak připomíná Matějů, volný čas má vliv na sociokulturní potenciál⁷, který se pojí s určitým územím (lokalitou) a podmiňuje „schopnost a možnost vývoje kultury určité komunity na daném území.“ (Matějů 2013: 20)

V rámci aktivit volného času dochází k procesům osvojování si dané kultury, jejímž je jedinec členem, tedy k procesu enkulturace. Volný čas je také významným prostorem, v němž dochází k endokulturaci, tedy k předávání kulturních prvků starší generací generaci mladší.

Zásadní vliv na vnímání volného času a jeho podobu zejména v dřívějších dobách sehrálo náboženství (srovnej např. podle Eisen 1991), které je významnou součástí jednotlivých sociokulturních systémů a zejména v minulosti a některých společnostech i doposud významně ovlivňovalo a ovlivňuje hodnotový systém a normy chování jednotlivých členů příslušné společnosti, pohled na to, co je správné a žádoucí a co správné a žádoucí není.

⁷ Sociokulturní potenciál určitého území se projevuje jako „specifické podmínky životního stylu, specifické rysy lokální kultury, jako specifická determinanta sociokulturního působení tradic a inovací na přítomné kulturní skupiny“ (Matějů 2013: 20), přičemž „však zahrnuje také spolupůsobení prostředí a dějinného momentu a vytváří tak specifické podmínky pro životní projevy lidí a jejich identifikaci s vlastní kulturou a kulturou přicházející ze zdrojů mimo dané území.“ (ibid)

Jak bylo výše zmíněno, formy a významy, které volný čas má, jsou specifické a jsou svázány s konkrétní kulturou a historickým obdobím (Kelly, Godbey 1992). V rámci svého hodnotového systému jednotlivé kultury vyčleňují volnému času příslušné místo a zpravidla také očekávají, že bude plnit určité funkce. Zapojení do volnočasových aktivit ovlivňuje celá řada faktorů jako je například věk, vzdělání, pohlaví, zdravotní stav a fyzická kondice konkrétního člověka, množství volného času, jeho finanční situace, rodinný stav a počet dětí, případně nutnost péče o další členy rodiny, zájmy ostatních členů rodiny nebo přátel, typ bydlení, okolí jeho bydliště, velikost místa, ve kterém člověk bydlí, dostupnost různých kulturních, sportovních nebo společenských zařízení. V současných (post)moderních společnostech stát, územní samospráva a řada nejrůznějších institucí ovlivňují podmínky pro vykonávání řady volnočasových aktivit, které mohou mít formu nejrůznější podpory, ale mohou mít také restriktivní povahu ve formě určitých omezení či zákazů. Sociokulturní regulativy jednotlivých sociokulturních systémů však stále mohou ovlivňovat vlastní volnočasovou participaci tím, že určité aktivity jsou v rámci tohoto systému považovány za žádoucí a mohou být zvláště ceněné nebo naopak nežádoucí a být různými způsoby sankcionovány, i když nejsou oficiálně zakázány. To se může projevat v nejrůznějších průzkumech volnočasové participace tím, že respondenti v případě některých aktivit svou účast do určité míry nadhodnocují a v případě jiných podhodnocují. Navíc v konkrétních sociokulturních systémech mohou být určité aktivity vyhrazeny pouze vybraným skupinám populace, nejen s ohledem na jejich sociální postavení a velikost majetku, ale některé aktivity mohou být vyhrazeny pouze mužům, ženám nebo určitým věkovým skupinám. V tomto může docházet k řadě odlišností, pokud srovnáme různé sociokulturní systémy mezi sebou. To, co je v jedné kultuře vyhrazeno pouze určitým skupinám, je v jiných kulturách považováno za normální volnočasovou aktivitu pro všechny.

V některých případech dochází k mezigeneračnímu předávání zájmu o volnočasovou aktivitu a rozvoji určité rodinné tradice, která však zároveň může přispívat k uchování určitých konkrétních kulturních statků nebo i kulturních prvků. Ovlivňovat volnočasovou participaci může také specifický charakter místa, přítomnost určitých kulturních prvků, které jsou s tímto místem spojeny, a v rámci volnočasové participace pak dochází k rozvoji jejich kontinuity a uchování specifických kulturních tradic s místem spojených.

Volný čas však není pouze produktem dané kultury a prostředníkem, jímž se kultura přenáší z generace na generaci, ale může se také stát významným faktorem společenské a kulturní změny. Zatímco v práci, rodině nebo na veřejnosti zastáváme poměrně přesně vymezené role, u kterých se očekávají určité styly chování, volný čas je oblastí, která je široce otevřená novotám, je to doba, kde si lze vyzkoušet něco nového včetně nových stylů chování (Kelly 1987). Tyto nové styly chování se pak mohou přenášet i do dalších oblastí života mimo oblast volného času. Mnoho konkrétních aktivit, realizovaných ve volném čase je spojeno s kontakty s jinými kulturami. Tato konfrontace s artefakty, sociokulturními regulativy, idejemi i institucemi jiných kultur má vliv na kulturu vlastní. Na jedné straně může vést k obohacování vlastní kultury o kulturní prvky jiných kultur, ke kulturní inovaci, na druhé straně může být vnímána negativně. Volný čas tedy může přispět k různým typům endogenních i exogenních kulturních změn⁸, kdy může dojít ke vzniku nových kulturních prvků invencí, inovací nebo reinterpretací v rámci příslušné kultury nebo přejímání kulturních prvků jiných kultur, není neobvyklé, že v souvislosti s volným časem dochází také k revitalizaci kulturních prvků. Nahlížíme-li na akulturaci jako na „proces sociálních a kulturních změn, které vznikají v důsledku kontaktu různých kultur“ (Soukup: 1996a: 747), pak v rámci volného času dochází také k různým fázím akulturace, které Soukup (1996a) vymezuje. V rámci volného času pak můžeme sledovat 2 hlavní situace, při nichž může docházet k různým akulturačním fázím. První z nich je spojena s oblíbenou volnočasovou aktivitou, při které dochází ke kontaktům s příslušníky mnohdy odlišných kultur, s cestováním. V těchto případech je například sledován vliv turistů na členy hostitelské společnosti (Gursoy, Rutherford 2004; Uriely, Israeli, Reichel 2002), i když samozřejmě kontaktem jsou ovlivněni také návštěvníci. Druhá situace je spojena s akulturací imigrantů v rámci nové kultury (Stodolska. M. 1998).

V následující části se podrobněji zaměřím na jeden z významných kulturních procesů, a to na enkulturaci. Vedle toho, že enkulturace spojená s volným časem velmi významně přispívá například k mezigeneračnímu přenosu kulturních prvků, umožní nám tento pohled se také věnovat diskusi o vztahu kultury a volného času na úrovni jednotlivce. V závěrečné páté kapitole potom budu věnovat pozornost české společnosti jako příkladu konkrétního sociokulturního systému.

⁸ Typy kulturních změn srovnej podle Soukup (2009).

3.3. Volný čas na úrovni jednotlivce⁹

Volnočasová socializace je chápána jako průběžný, celoživotní proces, který se uskutečňuje v rámci určitých sociálních a kulturních mantinelů (Iso-Ahola 1980). Totéž platí i pro enkulturaci.¹⁰ Každá kultura má svoji vlastní kombinaci mechanismů enkulturace a socializace. Je přitom důležité zdůraznit, že vedle učení se konkrétním formám jednotlivých volnočasových aktivit se nejedná pouze o vytvoření vztahu k volnočasovým aktivitám ve smyslu co je dobré a co je špatné ve volném čase dělat, ale jde i o vytvoření vztahu k volnému času samotnému a o jeho zasazení do hodnotových struktur jednotlivce. V této souvislosti se mluví o enkulturaci a socializaci pro volný čas, enkulturaci a socializaci odehrávající se volném čase a enkulturaci a socializaci o volném čase. Význam hry pro socializaci zmiňoval již Bláha (Bláha 1968).

Rodina je považovaná za jednoho z nejvýznamnějších socializačních činitelů nejen obecně, ale také pokud jde o volný čas (Iso-Ahola 1980, Frysinger, Kelly 2004, Shannon, Shaw 2008, Pronovost 1998). Je však třeba dodat, že rodina je významný činitel rovněž enkulturační a že ve volném čase probíhají také endokulturační procesy¹¹, v jejichž rámci dochází k předávání kulturních prvků starší generací generaci mladší. Mezigenerační předávání kulturních prvků však neprobíhá jen směrem od generace starší ke generaci mladší, ale také v opačném směru. Příkladem můžou být situace, když mladí lidé seznamují s novými kulturními prvky, které se objevují s rozvojem informačních a komunikačních technologií, generaci svých prarodičů a často i svých rodičů.

Pokud jde o rané fáze života člověka, řada herních a volnočasových aktivit se odehrává v rámci rodiny a rodiče a ostatní rodinní příslušníci bývají také často prvními společníky těchto aktivit. Přestože již v předškolním věku působí na jedince také ostatní

⁹ Tato část vychází z textu, jehož jsem autorkou, a který byl publikován v rámci společné kapitoly (Patočková, Špaček, Šafr 2012)

¹⁰ V odborné literatuře se lze setkat mnohem častěji s odkazem na socializaci než enkulturaci, ať již obecně nebo ve vztahu k volnému času. Jedním z důvodů může být to, že enkulturace je někdy považována za součást socializace (viz např. Jandourek 2001: 73).

¹¹ (srovnej heslo kultura Matějů, Soukup 1996)

enkulturační a socializační činitelé, jejichž vliv postupně vzrůstá, rodina stále významně ovlivňuje to, jak jedinec formuje své postoje k volnému času, vnímá jeho hodnotu a funkce a seznamuje se s jednotlivými volnočasovými aktivitami. Významnou pozici má matka (Barnett, Chick 1986, Shannon 2006, Shannon, Shaw 2008, Lareau, Weninger 2008).

Zajímavou hypotézu vyslovují Barnett a Chick (1986). Ti se zaměřili na to, zda existuje paralela mezi herním stylem malých dětí na jedné straně a postoji a spokojeností jejich rodičů týkajících se volného času a aktivitami, kterým se rodiče ve svém volném čase věnují na straně druhé. Výsledky jejich studie, která byla zaměřena na děti ve věku 34-64 měsíců a jejich rodiče, naznačují, že určité druhy hry jsou více ovlivněny spokojeností rodičů s jejich volným časem než s jejich volnočasovým chováním, zatímco u jiných typů hry je tomu naopak. U některých typů hry je větší vliv matky než otce (Barnett, Chick 1986).

Těžiště procesu socializace leží v dětství a mládí, to, co si člověk osvojí v průběhu primární enkulturace a socializace, bývá hluboce internalizováno a přetrvává, zejména pokud jde o hodnotové orientace, často až do konce života. Havlík et al. (1996) například uvádí, že „*představě jak trávit volný čas se individuum učí od svých rodičů v průběhu primární socializace. Přebírá vzorce chování životního stylu, jehož si tito jeho první vychovatelé váží nejvíce.* Proto se během dalších životních etap doučuje detailům právě toho druhu činnosti, který si již zvolilo jako nejlepší, a který mu samotnému nejvíce vyhovuje. *Nabídka možností, co se lze naučit pro realizaci volna svobodně zvoleného, je v kompetenci sekundární socializace v době školní docházky.*“ (Havlík et al. 1996: 77)

Rodiče ovlivňují výběr volnočasových aktivit dětí nejen s ohledem na smysluplné vyplnění volného času a eliminaci patologických jevů, jako vytvoření určité protiváhy školním povinnostem a způsob odpočinku, ale také s ohledem na rozvoj a posílení určitých dovedností, s ohledem na rozvoj tělesných, smyslových a mentálních dispozic svých dětí, osvojení si hodnot, které jsou považovány za užitečné pro jejich budoucí život.¹² Některé aktivity jsou chápány rovněž jako určitá forma přípravy, která

¹² Výchovné cíle, které si rodiče stanovují, mohou někdy natolik převážit, že se z volného času, který rodina tráví společně, vytrácí prvek zábavy a odpočinku (Shaw a Dowson 2001).

usnadní přijetí na další stupeň studia nebo již přípravu na povolání.¹³ Je však otázkou, zda lze tyto aktivity ještě považovat za aktivity volného času.

Rodiče volí různé strategie ke strukturaci, regulaci a podpoře volnočasových aktivit svých dětí (Hutchinson et al. 2003, Outley, Floyd 2002) včetně toho, že také mají největší vliv na to, že se jejich děti určitým aktivitám ve volném čase věnovat nezačnou (Hultsmnan 1993). Toto působení rodičů se však značně liší v mnoha ohledech, přičemž hraje důležitou roli vzdělání a sociální postavení rodičů. Zeijl et al. (2000), která se se svými kolegy zabývá situací v Nizozemí, například uvádí, že rodiče z vyšší sociální třídy více ovlivňují podobu trávení volného času svých dětí, podporují je v tom, aby si vyzkoušely celou řadu mimoškolních organizovaných aktivit, čímž také podporují intenzivnější kontakty s jejich vrstevníky mimo školu. Navíc se s nimi sami účastní řady aktivit a vedou je k aktivnímu využívání volného času. Naproti tomu zejména dívky z nižších vrstev se tak často mimoškolních aktivit neúčastní, jejich rodiče častěji než ostatní zasahují do výběru jejich vrstevníků s ohledem na eliminaci „špatných“ přátel a tyto dívky tráví častěji než ostatní volný čas samy doma (Zeijl et al. 2000). Zejména matky z vyšší sociální třídy pak hrají ústřední roli při seznamování dětí se světem hudby, divadla a ostatních kulturních aktivit (Howard et al. 1990 in Zeijl et. al 2000). Zeijl et al. dále zmiňuje, že rodiče z vyšších sociálních tříd jsou si více vědomi významu volnočasových aktivit na vytváření kulturního a sociálního kapitálu jejich dětí (Zeijl et al. 2000). Podobně i výsledky z českých výzkumů ukazují na nižší participaci dětí z nižších sociálních vrstev na organizovaných volnočasových aktivitách (Factum, NIDM 2009; Šafr 2010).

Iso-Ahola (1980) zmiňuje několik studií, jejichž výsledky naznačují, že rodina má největší vliv na volnočasové vzory jedince. Významné jsou především výzkumy Kellyho (1974, 1977). Na otázku, s kým příslušná volnočasová aktivita začala, z odpovědí dospělých respondentů vyplynulo, že okolo dvou třetin všech zmiňovaných aktivit začalo ať již v dětství (42 %) nebo dospělosti (20 %) v rámci rodiny. Dále se respondenti 14 procentům aktivit začali věnovat sami, 6 % činností ve škole a zbylým se začali věnovat s přáteli ať již v dětství (8 %) nebo v dospělosti (10 %) (výzkum Kelly (1977) in Iso-Ahola 1980).

¹³ Zvláštní kapitolou je pak situace především v těch zemích, kdy excelence v určité činnosti (zejména pokud jde o umělecké obory a sport) může umožnit získání stipendia k dalšímu studiu. Podle svého vlastního vyjádření si některé mimoškolní aktivity studenti přímo volí s tím, že jim participace na této aktivitě určité stipendium pomůže získat (Shannon 2006).

Již dětská hra vytváří základy pro volnočasové chování v dospělosti. Zhruba polovina aktivit, kterým se lidé věnují v dospělosti, začíná v dětství (Frysinger, Kelly 2004). Když Scott a Willits (1998) v analýze dat z dlouhodobé panelové studie v Pensylvánii¹⁴ porovnali trávení volného času téže skupiny respondentů - středoškoláků v době, kdy na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století studovali na střední škole, s tím, jak tráví volný čas ve věku padesáti, resp. šedesáti let, zjistili, že významným prediktorem trávení volného času v dospělosti je právě to, jak respondenti trávili volný čas v době adolescence (Scott, Willits 1998).

Na jedné straně tedy můžeme sledovat určitou stabilitu, na druhé straně dochází k proměnám volnočasových aktivit v průběhu celého života jednotlivce. Ke změně zájmů a aktivit dochází již v průběhu dětství a adolescence, což je do značné míry ovlivněno tím, jak jedinec prochází jednotlivými etapami svého vývoje, jednotlivými věkovými obdobími. (Hendry et al. 1989, Havlík et al. 1996, Hofbauer 2008, Pávková 2008). Ve švédské studii sportovních aktivit mladých lidí L. M. Engstrøm (1987) sledoval tutéž skupinu respondentů v pětiletých odstupech v době, kdy dosáhli 15, 20, 25 a 30 let. Mezi 15. a 20. rokem respondentů došlo k dramatickému poklesu účasti respondentů na sportovních aktivitách, postupně však počet těch, kteří se sportovním aktivitám věnovali, opět vzrůstal, změnil se zároveň charakter těchto aktivit z kompetitivních sportů na kondiční aktivity, vyžadující menší fyzickou zátěž a došlo rovněž k přesunu od organizovaných klubových aktivit ke sportování mimo kluby (Engstrøm 1987). Také v různých etapách dospělosti dochází k dalším proměnám participace na volnočasových aktivitách (Iso-Ahola, Jackson, Dunn 1994). Lze najít příklady *volnočasové resocializace* i v poměrně pokročilém věku (Harada, nedatováno).

Vedle měnícího se zájmu a volnočasových aktivit se také mění společníci těchto aktivit. Kromě rodiny působí na děti další řada socializačních faktorů, z nichž nejvýznamnější je škola a vrstevnické skupiny (Iso-Ahola 1980, Havlík et al. 1996). Studie rovněž naznačují, že vliv různých socializačních činitelů (rodina, škola, vrstevníci) se může lišit, pokud jde o různé typy volnočasových aktivit (např. výzkumy Kelly (1974, 1977 in Iso-Ahola 1980), i pokud jde o různé další aspekty volnočasové participace (Hoff, Ellies 1992).

¹⁴ Respondenti byli osloveni v roce 1947 a pak v letech 1984 a 1992. V roce 1947 se výzkumu zúčastnilo 2806 respondentů, v roce 1992 odpovědělo 1374 respondentů. Výzkum sledoval 5 dimenzí trávení volného času během adolescence a dospělosti: socializační, kreativní/umělecké, intelektuální a sportovní aktivity a konečně participaci ve formálních organizacích (Scott, Willits 1998).

Je to právě vrstevnická skupina, jejíž vliv postupně narůstá s tím, jak klesá vliv rodiny, a která uplatňuje svůj vliv zejména v oblasti volného času (Havlík et al. 1996, Macek 2002). Havlík et al. uvádějí, že zhruba od deseti let začíná převažovat vliv kamarádů nad vlivem dospělých. Organizovaná skupina v trávení volného času vyhovuje zhruba do třinácti let, později již adolescenti začínají preferovat samostatné disponování se svým časem. (Havlík et al. 1996) Zeijl et al. (2000) sledovali na vzorku nizozemských dětí a skupiny časných adolescentů ve věku 10 – 15 let¹⁵, s kým tráví volný čas. Přechod na střední školu, který se v Nizozemsku odehrává kolem 12 let, je obecně doprovázen zvyšující se frekvencí kontaktů s vrstevníky a snižující se frekvencí kontaktů s rodiči. Ukázalo se však, že děti mezi 10 – 12 lety z vyšší sociální třídy¹⁶ trávili více času s rodiči a sourozenci než s vrstevníky. Významné rozdíly v trávení volného času existují také mezi dívkami a chlapci (Zeijl et al. 2000, de Bruyn, Cillessen 2008).

Tabulka 3. 1. Kdo ovlivňuje činnosti ve volném čase 1985 - údaje v procentech

Věk	15-18 let	19-24 let	25-29 let
Rodiče	48	21	10
Kamarádi, přátelé z práce nebo ze školy	61	39	23
Kamarádi v místě bydliště	51	34	21
Sportovní oddíl	23	13	13
Různé zájmové organizace	21	13	13
Partner, partnerka (u ženatých a vdaných vlastní rodina)	20	53	70

Pramen: Ústav pro výzkum veřejného mínění, Populace mládeže ČSSR 1985, N=2025.

To, jak se vliv jednotlivých enkulturačních činitelů může proměňovat, můžeme ilustrovat na výsledcích dotazníkového šetření, které bylo realizováno Ústavem pro

¹⁵ Zde používám pojem adolescence tak, jak ho vymezuje Macek (2002), který adolescenci označuje celé období mezi dětstvím a dospělostí. „Tzv. pubescence (často používaný termín v tuzemské literatuře) v podstatě splývá s fází časné adolescence (11-14 let), následuje období střední adolescence (15-18 let) a období pozdní adolescence (19-cca 23 let)“. (Macek 2002: 127-128)

¹⁶ Na základě zařazení rodiče s vyšším vzděláním a pracovním zařazením byli rozlišeny následující 4 skupiny: nižší třída, střední třída, vyšší střední třída, vyšší třída.

výzkum veřejného mínění v osmdesátých letech v ČSSR. Mladým lidem ve věku 15 – 29 let byla položena otázka, kdo ovlivňuje jejich činnosti ve volném čase (viz tabulka 3.1).

V dnešní době by se význam jednotlivých aktérů pravděpodobně poněkud lišil, nicméně tabulka 3. 1. naznačuje, jak se význam jednotlivých socializačních a enkulturačních činitelů proměňuje s ohledem na různé fáze života.

Duffková, Urban a Dubský (2008) považují za klíčové následující socializační činitele:

- matka, později ostatní členové nukleární rodiny
- široká rodina
- vrstevníci a jejich party
- přátelé a kamarádi
- škola, učitelé a školní kolektivy
- životní partneři
- pracovní organizace a kolektivy
- orgány státní správy a územní samosprávy
- tzv. nevládní a neziskové organizace (třetí sektor), volnočasová sdružení a spolky
- církve a náboženské skupiny
- vypravěči příběhů: novináři a moderátoři (obecně média), reklamní agentury a jejich kreativci, PR manažeři, filmoví režiséři, herci, návrháři počítačových her, módní návrháři, profesionální sportovci ...
- politické strany a sociální hnutí
- a další (Duffková, Urban, Dubský 2008: 48 – 49)

Činitelé, které Duffková, Urban a Dubský (2008) zmiňují jako činitele socializační, jsou zároveň významnými činiteli enkulturačními a významně ovlivňují i

volnočasovou enkulturaci a socializaci. Jejich role a síla vlivu se různí. Někteří činitelé spíše nejrůznějšími formami ovlivňují podmínky pro volnočasovou participaci ve formě propagace určitých aktivit a jejich podpory pro zapojení nebo naopak zamezením přístupu k určitým kulturním statkům. V dnešní době stále vzrůstá enkulturační a socializační působení těch aktérů, které Duffková, Urban a Dubský souhrnně nazvali vypravěči příběhů, který je zprostředkován nejrůznějšími komunikačními médii. Ostatně vliv masové kultury a masové komunikace zmiňoval již Riesman (2007(1950)) ve svém *Osamělém davu*.

Enkulturační působení ovlivňuje řada faktorů a projevuje se v různých formách. Například rodiče si často ani neuvědomují, že působí na děti jednak tím, co jim sdělují a jakou jim poskytují zpětnou vazbu, ale i svým vlastním chováním. Enkulturační působení může být tedy i *nezáměrné*, kterého si vlastní aktér ani nemusí být vědom. Právě význam tohoto nezáměrného působení zdůrazňují autorky Shannon a Shaw (2008), které sledovaly vliv matek na volný čas jejich dcer, které jsou již samy matkami. Hovořily jak s matkami, tak s dcerami a zaměřily se na 3 témata: jak matky ovlivnily zájmy a dovednosti svých dcer; jak hodnotí význam volného času a na roli volného času v životě matky, pokud jde o volný čas. Matky sdílí s dcerami řadu podobných zájmů a dovedností, řada dovedností, které matky dcerám předávaly, se týkala také činností spojených s tradičními ženskými rolemi. Matky se snažily na dcery přenést ty volnočasové aktivity, které je samotné bavily, některé dcery však tyto aktivity odmítly. Na druhou stranu matky podporovaly dcery v rozvoji aktivit, o něž dcery projevíly zájem, ale matky se jich samy neúčastnily. Matky považovaly volný čas za důležitou a prospěšnou část života a dcery v jejich volnočasových aktivitách podporovaly. Přestože matky volný čas vysoce oceňovaly a chtěly, aby tak činily i jejich dcery, neprojevovalo se to v jejich vlastním volnočasovém chování. Ukázalo se, že to, co matky dělaly, mělo na volný čas jejich dcer v době, kdy se samy staly matkami, větší vliv, než to, co říkaly. Přestože dcery vnímaly volný čas jako důležitý, když se staly samy matkami, v souladu s modelem svých matek začaly svůj volný čas považovat za méně důležitý. Matky tedy byly významným socializačním aktérem jak v pozitivním, tak negativním smyslu (Shannon, Shaw 2008).

Otázka volnočasové enkulturace a socializace bývá často zkoumána v souvislosti s otázkou reprodukce kulturního kapitálu a mezigenerační mobility. Například výsledky analýz mezigenerační reprodukce životního stylu v pěti bývalých socialistických

státech, včetně České republiky, ukázaly, že pro participaci na tzv. vysoké kultuře hrála v období socialistického režimu klíčovou roli úroveň kulturního kapitálu rodičů (Kraaykamp, Nieuwbeerta 2000).

Poměrně často se setkávám s příslušníky starší a nejstarší generace, kterým je nepříjemné „jen tak sedět“ a například při sledování televize vykonávají nějakou drobnou práci jako například zašívání nebo žehlení. Souběh těchto činností není neobvyklý ani u mladších ročníků, zde je však často hlavní motivací spíše časová racionalizace a snaha volný čas spíše „ušetřit“ na něco jiného nebo se jedná o příjemnou kulisu k činnosti, která patří do kategorie vázaného času. Pokud se vrátíme k příslušníkům starší generace, pro které je problematické „jen tak sedět“, hlavní důvod můžeme spatřovat právě v jejich odlišné rané enkulturaci a socializaci k volnému času.

4. Volný čas v hodnotovém systému

V této části nejprve stručně shrnu přístupy k volnému času v historické perspektivě. Zaměřím se především na tzv. západní kulturu a konkrétněji na evropskou kulturu svázanou s křesťanstvím. Jak uvádí Hunnicatt, pozice a význam volného času v jednotlivých kulturách je nejčastěji vysvětlována v jeho kontrastu k pozici a významu práce (Hunnicatt 2006). Stejný přístup bude použit i v této kapitole. Tato kapitola si neklade za cíl podrobně zmapovat vývoj pojetí volného času, snaží se stručně přiblížit proměny vnímání volného času¹⁷ a jeho pozice ve společnosti v různých etapách evropských dějin s vědomím toho, že i když byl volný čas spojován s „nejvyšší blažeností a činností rozjímavou“ a zábava byla z něho vyňata, lidé se zábavě přesto věnovali bez ohledu na to, kam ji Aristotelés řadil. V druhé části této kapitoly se zaměřím na pozici volného času v hodnotovém systému současné české populace. Opět budu sledovat pozici volného času v hodnotovém systému v jejím vztahu k práci.

4.1. Volný čas a práce v historické perspektivě

Kořeny úvah o volném čase jsou spojovány se starověkým Řeckem. Volný čas je odvozován od řeckého výrazu *scholé*¹⁸ (např. Filipcová 1966a: 28; Frysinger, Kelly 2004; Fox, Klaiber 2006; Sager 2013), který je vnímán jako svoboda od toho, co je nezbytné (Sager 2013). Ve starověkém Řecku byl volný čas potřebný k rozvoji ctnosti a k politické činnosti.

Řekové odlišovali volný čas od zábavy a rekreace, které měly lidem umožnit odpočinout si od práce, součástí volného času nebyla zahálka nebo nečinnost, ani hra; volný čas byl vyhrazen pro aktivity, kterým byla připisována nejvyšší hodnota (Sager 2013) a které v souladu s dnešními definicemi volného času „byly konány pro ně samé.“ (ibid. :6)

¹⁷ V průběhu historického vývoje se proměňovalo také chápání toho, co je volný čas a co má být jeho náplní.

¹⁸ Anglický termín „leisure“ je odvozován od latinského slova „licere“ – „být dovoleno“. (Sager 2013)

Z řeckých filozofů je často zmiňován Plútarchos a jeho dílo *Hostina sedmi mudrců*, kdy jeden s přítomných, Thálés, spojuje štěstí domu s množstvím volného času (Plutarchos 1947). Dále je často zmiňován Platón a zejména Aristotelés. Z Aristotelových děl jsou v souvislosti s volným časem zmiňovány zejména *Etika Nikomachova* a *Politika*.¹⁹

Volný čas Aristotelés spojuje s účastí na politickém životě a s intelektuálním rozjímáním (Aristotelés 1998). Intelektuální rozjímání je pro Aristotela nejvyšší blažeností (Aristotelés 1996), přičemž „blaženost jest v prázdní; pracujeme zajisté, abychom si opatřili prázdeň, a válčíme, abychom žili v míru.“ (Aristotelés 1996: 264)

Aristotelés tedy považuje volný čas za dominantní termín, jak dále uvádí v *Politice* „celý život se rozděluje v práci a volný čas, ve válku a mír, a činnosti se rozdělují jednak v nutné a užitečné, jednak v krásné. Jejich volba se nutně děje tak, jak u složek duše a jejich činností, a tak jest válka pro mír, práce pro volný čas, nutné a užitečné věci pro věci krásné.“ (Aristotelés 1998: 278)

Naopak práce, zejména práce spojená s fyzickou námahou není Aristotelem ceněna: „Proto taková umění a řemesla, která zhoršují tělesný stav, nazýváme nízkými, jako také každou námezdnou práci. Neboť zbavují ducha volného času, oslabují ho a zaviňují jeho nízké smýšlení Velmi záleží také na tom, za jakým účelem někdo něco koná nebo se něčemu učí; neboť činí-li to pro sebe nebo přátele nebo pro ctnost, není to nedůstojné člověka svobodného, často však, činí-li to pro druhé, bývá to asi nádenické a otrocké.“ (Aristotelés 1998: 291)

V Aristotelově pojetí byl volný čas vyhrazen jen některým členům tehdejší společnosti, především aristokratické vrstvě svobodných občanů. Sylvester (1999) nabízí pohled, jak na volný čas a práci nahlíželi Aristotelovi současníci, svobodní občané, kteří nebyli dostatečně bohatí na to, aby nemuseli pracovat. Také pro pracující svobodné občany byl volný čas preferovanou hodnotou, která byla spojována s účastí na politickém a kulturním životě. Pokud šlo o práci, svobodnou práci neopovrhovali, naopak si jí cenili, protože jim umožňovala nezávislost a technické schopnosti byly zdrojem úcty a respektu (Sylvester 1999).

¹⁹ Duffková, Urban, Dubský (2008) zmiňují, že zatímco v *Etice Nikomachově* se spíše zdůrazňuje význam volného času pro jednotlivce, v *Politice* se zdůrazňuje spíše společenská role volného času.

Starověcí Římané přistupovali k volnému času obdobně jako Řekové. Obdobou jejich „scholé“ bylo „otium“. Z římských filozofů jsou nejčastěji zmiňováni Cicero a Seneca. Zatímco Cicero někdy vnímal volný čas především jako odpočinek po obchodování nebo vládnutí, Seneca spíše vycházel z Aristotela; ve svém spise *De Otio* Seneca argumentuje na příkladu Aristotelova odchodu z Atén, že život ve volném čase je důležitější než politický život (Sager 2013).

Hebrejci přistupovali k práci podobně jako antičtí Řekové, ale přidali víru, že je výsledkem původního hříchu (Parker 1971). Jak dále Parker uvádí, rané křesťanství převzalo pohled na práci jako trest za prvotní hřích, ale práci nepřisuzovalo žádnou vnitřní hodnotu. Ranná katolická církev tento pohled mění, vyzdvihuje práci, ale zejména náboženskou a intelektuální, modlitby a rozjímání (Parker 1971).

Zatímco tedy antičtí filozofové spojovali volný čas s rozjímáním o světě, „s rozvojem křesťanství se rozjímání spojuje s bohem, který má věřícím lidem zajistit blaženost v posmrtném životě. Volný čas využívaný mimo komunikaci s bohem je považován za hřích.“ (Fazik 2013: 13)

Tento pohled částečně mění Tomáš Akvinský, který se, ovlivněn Aristotelovým dílem, pokouší o propojení víry a rozumu a který zbavil církev jednostranné orientace na onen svět.

Významná změna však nastává s rozvojem řemesel a měst a s příchodem renesance okolo 14. století. „Práce již není asketickým prostředkem k sebetrýznění a vyhánění ďábla, ale záslužnou činností, nejvlastnějším polem, kde se má projevit aktivita člověka. Renezanční myslitelé začínají oslavovat práci, a to nejen práci mozku, ale i rukodělnou ... nicnedělání je zavrhováno.“ (Švigová 1967: 24) Giordano Bruno, vyhláší heslo „že teprve práci se stává odpočinek morálně důstojným.“ (Švigová 1967: 25)

Vnímání práce významně ovlivnili Martin Luther²⁰ a Jan Kalvín, kteří položili základy takzvané protestantské etiky. Práce však nebyla hlavním cílem, ale sloužila ke glorifikaci boha a byla ceněna jako náboženská cesta ke spasení (Eisen 1991).

²⁰ Martin Luther žil v letech 1483 – 1546.

Podle Luthera člověk nejlépe slouží bohu tak, že vykonává co nejlépe svoji práci (Parker 1971).

V roce 1516 vyšla poprvé Utopie Thomase Mora. More²¹ podobně jako Luther zastával názor, že pracovat mají všichni členové společnosti, jednalo se zejména o práci fyzickou, pouze vybraná skupina se věnovala vědě, přičemž, pokud někdo projevil výrazné nadání, mohl být do této skupiny přiřazen (More 1978). Obdobně Kalvín nepovažoval za ctnost zůstat v rámci třídy, do které se člověk narodil nebo pokračovat v rodinné profesi, ale naopak za povinnost každého považoval hledat takovou profesi, která jemu samému a tím i celé společnosti přinese nejvyšší užitek (Parker 1971). V ostatním se však More od svého současníka Luthera značně liší.

V Utopii Thomase Mora se lidé věnovali práci pouze šest hodin denně, přičemž pracovali tři hodiny dopoledne, poté následuje oběd a dvě odpolední hodiny odpočinku a pak teprve další tři hodiny práce. Spánku bylo vyhrazeno osm hodin. S časem, který zbýval mezi prací, spánkem a jídlem mohl každý nakládat podle svého uvážení, přičemž ho ale neměl zneužívat „ve zhýralosti nebo otupělosti“ (More 1978: 65), nýbrž tak, „aby dobu, v níž je prost svého zaměstnání, zcela podle své libosti věnoval jakémukoli jinému snažení.“ (ibid) Tuto dobu obyvatele Utopie mohou podle Mora věnovat například zábavě, jako příklad uvádí More hudbu nebo hovory s ostatními, ale „například „(k)ostek a podobných nejnepřijatelných i zhoubných her vůbec neznají.“ (More 1978: 65) Nejvíce je volný čas občany Utopie využíván na vzdělávání a tak je také podle Mora v souladu s cílem společnosti. „Vůbec tedy jejich úřady netrápí občany zbytečnou prací proti jejich vůli, protože jejich státní zřízení především sleduje ten jediný cíl, aby se stlačením fyzické služebnosti, pokud to připouští veřejný zájem, všem občanům dostávalo co nejvíce času pro svobodné vzdělávání ducha. Neboť v něm spočívá podle jejich přesvědčení životní štěstí.“ (More 1978: 68)

Obdobně přistupuje k volnému času také Thommaso Campanella²². Občané Campanellova Slunečního státu pracovali dokonce pouze čtyři hodiny denně, práce se rovněž účastnil každý a „zbývající čas tráví v příjemném studiu, rozhovoru, čtení, vypravování, psaní procházkách, rozvíjení duševních i tělesných vloh a všechno to koná radostně. Není pouze dovoleno hrát v kostky, kamínky, šachy a jiné hry vsedě, zato si

²¹ Thomas More žil v letech 1478 – 1535.

²² Vlastním jménem Giovanni Domenico Campanella. Žil v letech 1568 -1639.

hrají s míčem, pálkou, obručí, zápasí, střílejí do cíle z luku, hákovnic, házejí oštěpem atd.“ (Campanella 1951: 53)

Jiný přístup má ve své utopii Charles Fourier,²³ pro obyvatele jeho falangy je (h)lavním zdrojem radosti časté střídání pracovních činností.“ (Fourier 1983: 121)

Osvícenství usiluje o zbavení církve politické moci a o odloučení církve od státu. Důraz klade na růst vzdělanosti, právo na osobní svobodu člověka, svobodné jednání a myšlení. Často citovaný je výrok Denise Diderota,²⁴ že volný čas tvoří nejdůležitější část našeho života.

I když v 19. století náboženský základ ustupuje, protestantská pracovní etika se stává duchem kapitalismu (Hunnicatt 2006). S nástupem průmyslové revoluce, industrializace a urbanizace je pak spojován vznik volného času v jeho moderní podobě, který má ve srovnání s předchozím obdobím tři hlavní odlišnosti: je individualizovaný, všeobecný a je postaven do protikladu k pracovní době (Pácl 1996: 156).

Švigová (1966) identifikuje tři hlavní myšlenkové proudy autorů 19. století, které se lišily v pohledu na význam volného času pro jednotlivého člověka a společnost: negativistický směr, který nerespektuje hodnotu volného času, naopak práce představuje jediný zdroj bohatství (Adam Smith); skeptický směr, ten sice vnímá vznik a rozvoj volného času, ale je nedůvěřivý k hodnotám, které se v rámci volného času mohou realizovat nebo se realizují (Alexis de Tocqueville) a optimistický směr, který spojuje volný čas s novými hodnotami jak pro společnost, tak i pro jednotlivce (Karel Marx) (Švigová 1966: 664).

Snižování vlivu protestantské etiky zmiňuje například Riesman (2007). „Níterně řízený, člověk, pokud je ovlivněn protestantstvím, bývá samozřejmě rovněž neschopen mrhat časem. ...takový člověk má volného času poskrovnu, ledaže jej může ospravedlnit jako čas věnovaný sebezdokonalení, a v životě, v němž se mu nenaskytne žádná lenošivá chvilka, musí být hodně chviliek napjatých. Vnějšíkově řízený člověk není navenek žádný puritán; plýtvání a mrhání časem mu očividně dělají daleko menší starost; jeho vnější vybavení, jeho mravní zásady jsou uvolněnější. Ale i ve využívání prázdně přežívá puritánství, byť v zeslabené podobě. ... Vnějšíkově řízený člověk nemá

²³ Charles Fourier žil v letech 1772 – 1837.

²⁴ Denis Diderot žil v letech 1713 – 1784.

jasně vyhraněné jádro sebe sama, jemuž by mohl unikát; ani přesnou hranici mezi výrobou a spotřebou, mezi přizpůsobením se skupině a uspokojení soukromých zájmů, mezi prací a hrou.“ (Riesman 2007: 2000)

pracovní doby, se objevují koncepce společnosti volného času. Teorie o tehdejší společnosti jako společnosti volného času byla spojována zejména s optimistickým budoucím vývojem. Objevovaly se odhady o značném poklesu pracovní doby, ke kterému ale nakonec nedošlo.

Znamenali-li nástup průmyslové revoluce jasné oddělení volného času a práce, pak s nástupem informačních technologií, které charakter práce výrazně mění, dochází ke stírání začínají smývat a vedle anglických termínů „leisure“ (volný čas) a „work“ (práce) se můžeme také setkat s termínem „weisure“, který je jejich spojením.

4. 2. Volný čas a práce v hodnotové struktuře českého sociokulturního systému²⁵

V následující části se zaměřím na to, jaké je postavení práce a volného času v hodnotových strukturách české společnosti. Pro zjištění pozice práce a volného času v hodnotovém žebříčku současné české populace použiji šesti položkovou baterii otázek z evropského výzkumu hodnot výzkumu EVS (European Values Study), která vedle práce a volného času jako hodnotové preference zjišťovala také důležitost hodnot rodiny, přátel a známých, politiky, náboženství.²⁶ Jedná se o šesti položkovou baterii, která je dlouhodobě používána ve výzkumech hodnot (např. mezinárodní výzkumy World Value Survey, European Value Study, ISSP, výzkum české populace Sociální soudržnost 2006), Jak upozorňuje L. Prudký (2009) tato šesti položková baterie kromě toho, že je dlouhodobě využívána v řadě mezinárodních výzkumů a umožňuje jak srovnání mezi jednotlivými společnostmi tak rovněž zachycení proměn hodnotové

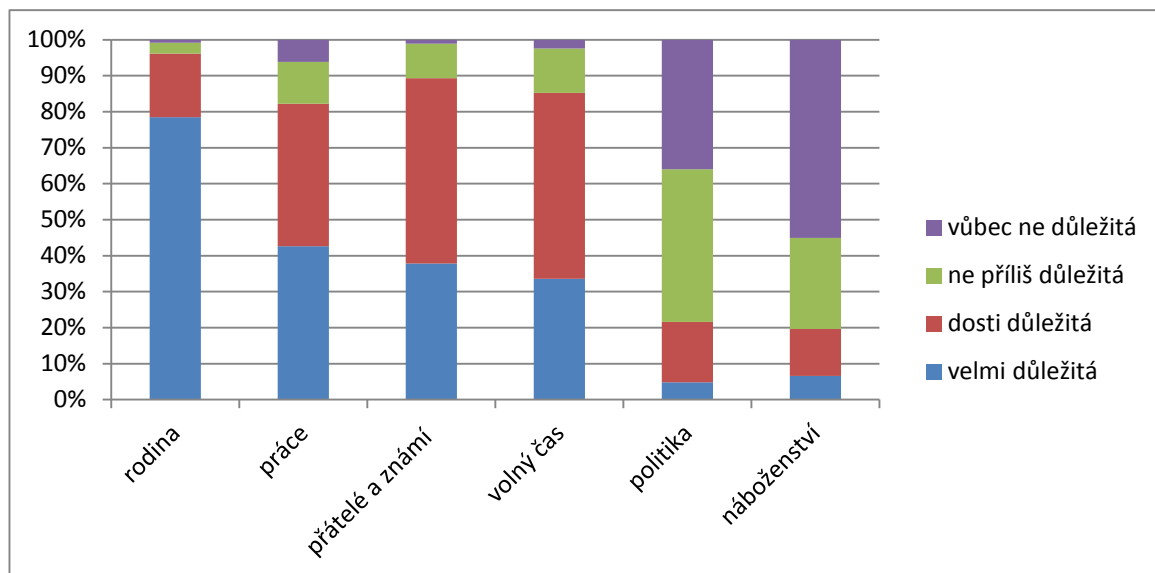
²⁵ Část kapitoly je mírně upravenou verzí textu, který byl součástí kapitoly Patočková V. „Kultura v představách české veřejnosti.“(Patočková 2012).

²⁶ Položena byla otázka: „Nyní Vám postupně přečtu několik věcí, které mohou být pro lidi v jejich životech různě důležité. Posuďte prosím každou z nich, a řekněte mi, jak je důležitá pro Vás osobně?“

struktury v čase²⁷, má také svou obecnější symbolickou váhu. Hodnota „politika“ zahrnuje symbolické vyjádření váhy veřejné nebo občanské dimenze života, hodnota „náboženství“ nevyjadřuje pouze význam náboženství v životě respondentů, ale vyjadřuje také váhu „duchovně-transcendentální dimenze života“, hodnota „volného času“ je spojována s tendencí přijetí či odmítnutí orientací na hédonistický přístup k životu. Hodnota „rodina“ je dáována do souvislosti se symbolikou identity, neanomické existence a potřebou zakotvení především prostřednictvím rodiny, hodnota „přátelé a známí“ v podobném duchu zahrnuje i váhu nejbližšího nerodinného sociálního prostředí. Konečně hodnota „práce“ napovídá i o míře aktivity a ochoty realizovat se prostřednictvím pracovních aktivit (Prudký 2009: 234).

Podívejme se nyní, jak hodnoty volného času, práce, rodiny, přátel a známých, politiky a náboženství považovala za důležité nebo nedůležité česká populace. Respondenti vybírali svou odpověď na škále velmi důležité, dosti důležité, ne příliš důležité a vůbec ne důležité. Pro porovnání všech hodnot jsem nejprve použila data z výzkumu EVS 2008 (viz graf 4.1).

Graf 4.1. Důležitost rodiny, práce, přátel a známých, volného času, politiky a náboženství – v %

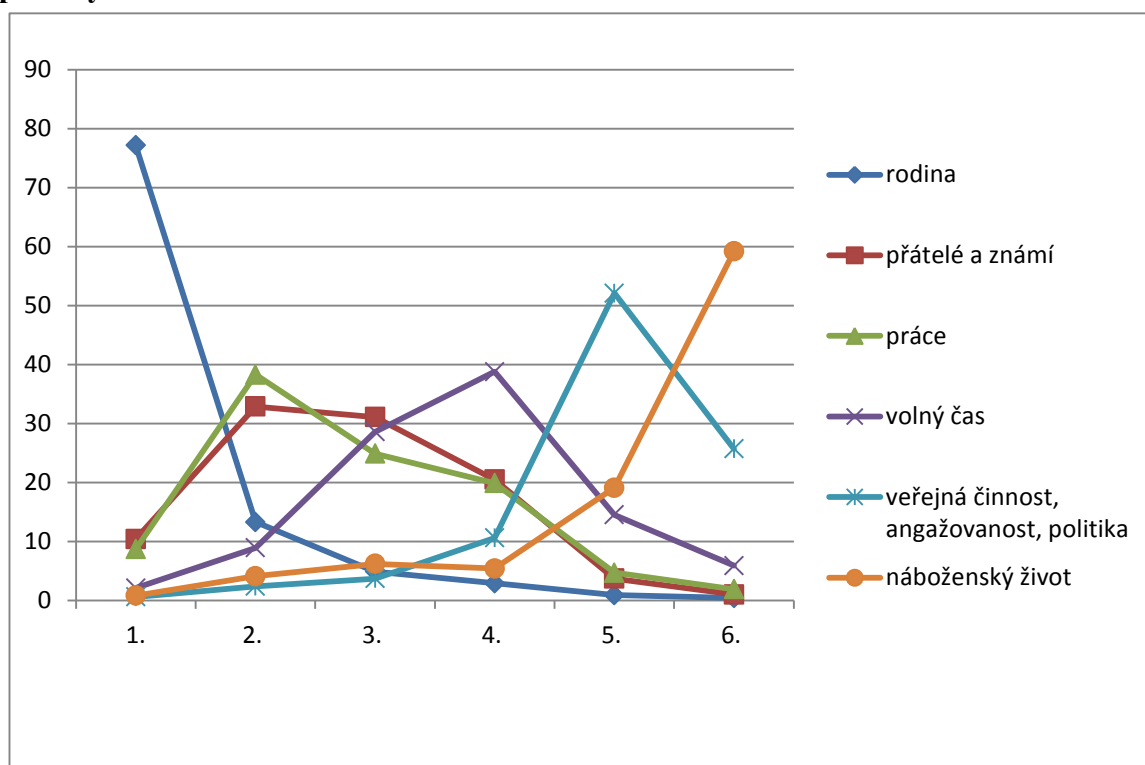
Pramen: EVS 2008, vlastní výpočet.

²⁷ Např. publikace *Changing values and beliefs in 85 countries: trends from the values surveys from 1981 to 2004* (Halman et al. 2008) nebo *Inventura hodnot: výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky* (Prudký et. al. 2009), která, pokud jde o námi zmíněnou šestibodovou baterii, sleduje vývoj hodnotových preferencí české společnosti v období 1991-2007.

Nejdůležitější hodnotou je rodina. Pro více než tři čtvrtě respondentů je velmi důležitá, pouze pro 4 procenta důležitá není. Pokud bychom sledovali pouze důležitost bez rozlišení její intenzity, byli by po rodině považováni za důležité přátelé a známí, kteří jsou (velmi nebo dosti) důležití pro 90 % respondentů a poté by následoval volný čas. Teprve za volným časem by následovala práce. Pokud však budeme přihlížet i k intenzitě, práce by se s více než dvěma pětinami populace, kteří ji považují za velmi důležitou, umístila hned za rodinou. Na opačné straně stojí politika, která je pro téměř 80 % dotázaných nedůležitá a náboženství, které je považováno za ještě méně důležité.

Pokud bychom tedy měli sestavit pořadí, kdo by se umístil za rodinou? Práce nebo přátelé a známí? Zodpovědět na tuto otázku nám pomohou data z části výzkumu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“, realizovaném v roce 2004, kde byla otázka položena poněkud jiným způsobem.²⁸ Předchozích šest položek v trochu obměněné podobě měli respondenti seřadit podle významu.

Graf 4.2. Důležitost rodiny, práce, volného času přátel a známých, volného času, politiky a náboženství – v %

Pramen: Červenka 2005.

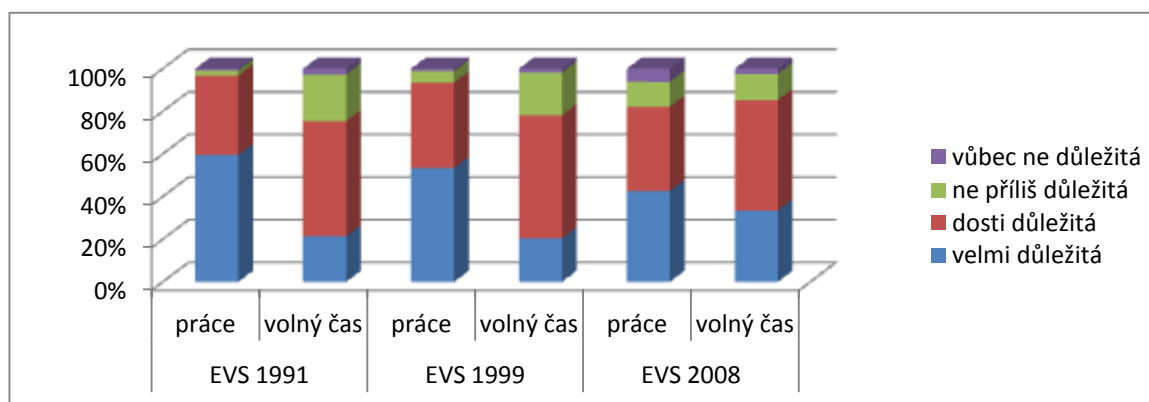
²⁸ Sběr dat probíhal v rámci pravidelného šetření CVVM Naše společnost v říjnu 2004.

Jako první nejdůležitější Češi vybrali hodnotu rodiny, přičemž jako první ji zvolily více než tři čtvrtiny populace. Jako druhou nejdůležitější nejčastěji respondenti vybrali práci, ale rozdíl hodnoty přátel a známých, která byla vybírána jako druhá nejčastější, pokud jde o 2. místo v pořadí, není příliš velký. Obdobná byla situace i u třetího místa, kde si však položky práce a přátel a známí vyměnily místo. S výrazným odstupem od ostatních byl jako 4. nejčastěji vybírán volný čas, poté následovala politika, angažovanost a veřejná činnost nejčastější na pátém místě a jako poslední se umístil náboženský život, který na poslední místo umístilo 60 % respondentů.

Pořadí rodiny potvrdilo jednoznačně její významné postavení v hodnotovém systému české populace. Další tři hodnoty měly v grafu 4. 1. podobnou míru důležitosti a nedůležitosti, ovšem v různém poměru intenzity. Ukázalo se, že intenzita je důležitá. Práce, která byla podle důležitosti bez rozlišení intenzity až třetí, ale měla z těchto tří hodnot největší podíl odpovědí velmi důležité, získala nakonec největší podíl odpovědí pro druhé místo. Je zajímavé si povšimnout, že obě položky práce a přátel a známí byly velmi podobně hodnoceny. Volný čas, který měl z těchto tří položek až čtvrtou největší intenzitu, se k položce práce a položce přátel a známí přiblížil až v případě výběru třetího místa.

Posledním srovnáním, na které se podíváme, bude zachycení vývoje v čase. Zde se zaměříme už jen na hodnotu práce a hodnotu volného času v horizontu let 1991 a 2008. K dispozici máme data z výzkumů European Value Study za roky 1991, 1999 a 2008 (viz graf 4.3).

Graf 4.3. Vývoj důležitosti volného času a práce v České republice 1991- 2008

Zdroj: EVS 1991, EVS 1999, EVS 2008

Z grafu je patrné, že význam práce klesá, zatímco význam volného času stoupá. U volného času narůstá jak jeho celková důležitost, tak také volný čas významně posiluje v odpovědích „velmi důležité“. U práce je trend opačný. Klesá jednak celkově její důležitost a zároveň klesá podíl odpovědí velmi důležité. V roce 2008, jak jsem již ukázala v grafu 4. 1. v součtu pro odpovědi „velmi“ a „dosti“ důležité získala hodnota volný čas větší podíl než hodnota práce.

To koresponduje se zjištěními Prudkého, který zmiňuje posun v místě „práce“ v životních žebříčcích české populace, který je spojen „s poklesem významu hodnoty „práce“ jako zdroje sociálních kontaktů a prostoru pro seberealizaci a s jeho posílením podmínek jako zdroje obživy a vytváření podmínek především pro aktivity ve volném čase.“ (Prudký 2009: 236)

5. Volný čas a česká společnost

5. 1. Volný čas v reflexi společenských věd

Následující část se bude věnovat reflexi vývoje a proměn pojetí volného času v české společnosti od počátku 20. století do současnosti. Zaměřím se zejména na to, jak v příslušných etapách vývoje české společnosti přistupovali k problematice volného času tehdejší intelektuálové a akademická obec. Hlavní pozornost bude věnována zkoumání otázky volného času v rámci společenských věd, především v rámci sociologického bádání. Vycházím z oficiálně publikovaných, případně jiných dostupných materiálů.²⁹ Volný čas v tomto období doznal významných změn jak po své kvantitativní, tak kvalitativní stránce a výrazně souvisel s významným technickým pokrokem 20. století a také s nástupem nových informačních a komunikačních technologií na přelomu 20. a 21. století. Především byl však významně ovlivněn společenským a politickým vývojem, kterým česká společnost v tomto období prošla.

Diskuse o významu volného času a jeho podobě na území dnešní České republiky, podobně jako v jiných evropských zemích, probíhaly především na náboženské a etické bázi a později také ve spojitosti se vzděláváním. Význam volného času vnímal i Komenský, který uvádí: „Čas studujících rozdělujeme tak, aby osm hodin bylo věnováno práci, tolikéž nočnímu odpočinku a tolikéž zaměstnáním životním a oddechu. A hleďte, prosím, poshověť jim, aby mohli konat něco podle své vůle (k tomu je vede přirozenost), chceme-li, aby zase byli poslušnější v tom, co mají konat podle vůle naší.“ (Komenský 1960: 43)

Počátek intenzivnějšího zájmu o volný čas je však řazen až do poloviny třicátých let 20. století (Filipcová, Linhart, Vítečková 1983). Vývoj akademického studia volného času však nebyl v české společnosti kontinuální a byl značně ovlivněn, podobně jako ostatní oblasti života, společenskými a politickými změnami, které se od třicátých let v české společnosti odehrály.

²⁹ Několik studijních materiálů mi bylo zapůjčeno také doc. Blankou Filipcovou na počátku devadesátých let, kdy jsem s ní problematiku volného času konzultovala.

Filipcová, Linhart a Vítěčková ve svém článku z osmdesátých let rozlišují čtyři etapy ve zkoumání volného času:

1. období meziválečné a těsně poválečné, spjaté především s tradicemi české sociologie;
2. období mezi rokem 1948 – 1960, kdy výzkum volného času byl především otázkou filozofických, historických a pedagogických věd;
3. období konstituování vlastní sociologie volného času (1960 – 1970);
4. současné období, které je charakteristické především syntézou sociologie volného času, sociologie způsobu života a věd o kultuře.

Franc a Knapík (2013), kteří se zabývají dějinami životního stylu před rokem 1989, se ve své práci *Volný čas v českých zemích 1957 - 1967* zaměřují pouze na určitý úsek, který si vymezují lety 1957 až 1967, a v úvodní kapitole této knihy se rovněž věnují období 1945 – 1956. Franc a Knapík však ve své periodizaci vycházejí spíše z politických dokumentů.

Vzhledem k vývoji společenských věd i vývoje české společnosti jsem se rozhodla vyjít z periodizace Filipcové, Linharta a Vítěčkové³⁰(1983), jejich čtvrté období uzavřít rokem 1989 a doplnit ji o páté období, od roku 1989 do dneška.

5.1.1. Předválečná léta a poválečná léta do roku 1948

Zmínila jsem, že období poloviny třicátých let je označováno za počátek intenzivnějšího zájmu o volný čas (Filipcová, Linhart, Vítěčková 1983). Společenská vědci té doby se v tehdejší Československu zabývali otázkou technického pokroku a jeho společenskými dopady. Tematika volného času se objevuje v souvislosti se zkracováním pracovní doby, snahou řešit nezaměstnanost, snahou optimalizovat vzájemný vztah výroby a spotřeby a ve spojitosti s otázkou spotřeby samotné.

³⁰ Rokem 1960 začíná také anotovaná bibliografie českých prací k volnému času. Bibliografie vyšla v angličtině pod názvem *Annotated Bibliography on Leisure Czechoslovakia 1960 – 1969* (Savický 1970).

Již dříve se však objevují práce, které se aspoň částečně problematikou volného času zabývají. V této souvislosti lze zmínit výzkum, jehož výsledky publikoval Bláha v Lidových novinách v letech 1913 – 1914 a který zahrnoval také otázky na téma „Co se vám líbí na vašem malém městě a s čím jste nespokojeni? Jaký je společenský život ve vašem malém městě? Pracujete rád? ... Čím se zaměstnáváte večer?“ (podle Sedlák 1995: 111 in Janák 2006: 14) Ze stejného výzkumu vycházela také Bláhova stať z roku 1912 „Smysl pro umění na malém městě“ (Janák 2006). Již na počátku 20. století upozorňoval Bláha rovněž vedle jiných charakteristik města také na jeho „zvláštní kvalitu života“³¹ (Bláha 1914: 14). Problematice volného času se Bláha výslovně nevěnuje, ale konstatuje, že města se stávají středisky kultury a „společenské osvěty“, jsou sídlem institucí, které slouží ke zvýšení „duchovní aktivity a pokročivosti“ (Bláha 1914:167) a vzorem pro moderní stát v otázkách sociálních a osvětových (Bláha 1914).

Diskuse o dalším zkracování pracovní doby se objevují v čase hospodářské krize třicátých let. Zkrácení pracovní doby je vnímáno přitom jako jedna z možností, jak částečně řešit nezaměstnanost redistribucí práce mezi více lidí. (Bittermann 1934, Štern 1934, Winter 1934). Reflektováno je však také to, že zkrácení pracovní doby může přinést více volného času. Například Štern (1934) zdůrazňuje, že zkrácení pracovní doby s sebou přinese mnohem větší možnosti rekreace pro zaměstnané, kteří budou výkonnější, z čehož Štern odvozuje zvýšení všeobecné zdravotní a kulturní úrovně (Štern 1934). „Již reforma osmihodinové pracovní doby přinesla do naší společnosti jinou atmosféru: odstranila nám vyčerpávání sil a v důsledku toho vymizel téměř notorický alkoholismus z řad zaměstnanců, umožnila vyšší úroveň rodinného a sociálního života širokých vrstev a prakticky umožnila provedení demokratizace ve správě našich obcí. Zákon o osmihodinové pracovní době měl ze všech... politických a hospodářských reforem největší vliv na způsob (styl) života širokých vrstev lidových.“ (Štern 1934: 72 – 73) Nicméně Štern již osmihodinovou pracovní dobu nepovažuje za „vymoženost“ (Štern 1934: 28), protože „ohromný pokrok techniky si vynucuje další

³¹ Z kulturologického hlediska je zajímavá Bláhova poznámka o tradicích. „Město, toť první krok od tradice, od stabilnosti, konservativnosti. Ovšem i v něm vytvářejí se tradice, tradice čtenější než na venkově, odpovídající čtenější složitosti nového života. Neboť tradice, toť nezbytná base duchovního života, nutné východisko dalšího pokračování. Důležité však jest, neustrnout na tradici, tj. nezastavit se ve tvoření, nenapodobit jen, nýbrž tvořivou činností sále k tradici přidávat, pozměňovat ji (Bláha 1914: 184). Bláha tak hovoří o důležitosti kulturních vzorů, o jejich změně a o vzniku nových kulturních vzorů, přičemž pokud jde o venkov, tyto změny dále považuje za endogenní, kdežto v případě města se významně jedná i o změny exogenní, které jsou ovlivněny příchodem cizích kulturních prvků.

její zkrácení.“ (ibid.) V této souvislosti Štern informuje o návrhu zákona o zavedení 40 hodinové pracovní doby, který předložilo Ministerstvo sociální péče v roce 1931 (Štern 1934: 28). V této reformě spatřuje Štern další vývojový skok, protože je spojována se zavedením pětidenního pracovního týdne a pětidenní školní docházky. „Pracující člověk nabude více skutečné svobody a volného času pro sebe, svou rodinu a společnost. Rýsují se nové možnosti pro široké vrstvy městského obyvatelstva v úpravě dvoudenního weekendu a z toho plynoucího návratu k přírodě. Nastane, politicky řečeno, revoluční změna, hospodářsky řečeno – strukturální změna ve zlepšení našich společenských poměrů.“ (Štern 1934: 72 – 73)

Z kulturologického hlediska stojí za zmínku Šternova úvaha, která se týká sociálních dopadů technického pokroku, kterým, podle jeho názoru, nebyla věnována dostatečná pozornost. Technický pokrok spolu s racionalizací práce s sebou přinesl také zvýšení nezaměstnanosti a pokles kupní síly obyvatelstva a narušil křehkou rovnováhu mezi výrobou a spotřebou (Štern 1934). Vedle návrhů, jak tuto situaci řešit, Štern mimo jiné také uvádí, že „Po druhé průmyslové revoluci, která není dosud skončena, musí přijít sociální adaptace.“ (Štern 1934: 100) Štern tak vlastně nepřímou hovoří o vzniku kulturní mezery, kdy dochází k zaostávání nemateriální kulturní složky za složkou materiální.³²

Kromě zkrácení pracovní doby je zdůrazňován problém vztahu výroby a spotřeby. Výroba a spotřeba se vzájemně ovlivňují (Pistorius 1932, Štern 1934) a objevují se návrhy nové organizace spotřeby (Štern 1934).

Pistorius (1932), který se podle svých slov snaží uskutečnit první pokus formulovat teorii spotřebního hospodářství v československé odborné literatuře, definuje spotřebu jako užívání hmotných statků pro uspokojování lidských potřeb.

³² Kulturní mezera ve smyslu konceptu Williama F. Ogburna (srovnej podle Soukup 1996b). Ogburn rozlišuje tři složky kultury:

1. materiální složku (např. technika a technologie)
2. nemateriální adaptivní složku (např. instituce, normy)
3. nemateriální neadaptivní složku (např. hodnoty)

Podle Ogburna jsou různé složky různě adaptivní. V ideálním případě jsou všechny tři složky v rovnováze, v reálných společnostech je však stav rovnováhy narušován difuzí kulturních prvků. Kulturní mezera je důsledkem kulturní změny, při níž se různé složky kulturního systému mění různě rychle a dochází tak k zaostávání jedné složky za jinou. (Soukup 1996b)

Věnuje se výsledkům šetření „*stálé komise při Československém ministerstvu financí pro zjištění veřejného zatížení*“, které se týkalo výdajů obyvatelstva. Cituje závěry německého statistika Engela, které Engel učinil na základě svého výzkumu životních nákladů německých rodin³³, a na základě výsledků československého výzkumu dochází k podobným závěrům jako Engel, s výjimkou výdajů za bydlení. Z tabulky, která je v Pistoriově studii přiložena, lze usuzovat, že do kategorie výdaje na ostatní potřeby byly zahrnuty také náklady na rekreaci. Tyto náklady byly tedy zřejmě zahrnuty do kategorie, která se stoupajícím příjmem procentuálně rostla³⁴ (Pistorius 1932: 22-23). Nicméně se ve své knize dále věnuje pouze spotřebě spojené s různými druhy potravin a nákladům na bydlení.

Na volný čas a spotřebu bylo pohlíženo také tak, že s nimi spojená „rostoucí kultura ... je nejlepším protivníkem a korektivem revolučních idejí a hnutí.“ (Preiss 1929: 136 -137 in Filipcová, Linhart, Vítečková 1983: 239) Zástupci tak zvané pražské sociologické školy považovali volný čas a spotřebu jako „sféry nápodoby“ (Ullrich 1937 in Filipcová, Linhart, Vítečková 1983: 239), jejímž prostřednictvím dělníci přebírali prvky životního způsobu vyšších vrstev. Volný čas byl považován za oblast, v jejímž rámci docházelo k sblížování sociálních tříd a vrstev na bázi „masové kultury“ (ibid.) a procesy, které probíhaly v oblasti volného času, vytvářely základ sociálního konsensu (Filipcová, Linhart, Vítečková 1983: 239).³⁵

Kromě sociologů byl technický rozvoj a jeho význam pro volný čas reflektován také intelektuální a uměleckou avantgardou. Společnost, jejíž příchod někteří její představitelé očekávali, lze vzhledem k předpokládané délce pracovní doby skutečně označit za „společnost volného času“ ne nepodobnou utopistickým představám Mora a Campanelly. „Životní radost se potom stane cílem a účelem života. Vysoce rozvinutá technologie a skvělá industrializace a racionalizace výroby umožní akumulaci hodnot

³³ Engel došel k následujícím závěrům: s rostoucím příjmem se zmenšuje procentuální poměr vydání na potraviny k ostatním vydáním; se vzrůstajícím příjmem, roste procentuální poměr vydání na různé potřeby; bez ohledu na výši příjmu je poměr vydání na šatstvo skoro stejný; bez ohledu na výši příjmu, je poměr vydání za bydlení, palivo a světlo stejný. (Pistorius 1932)

³⁴ Ve své knize se však Pistorius dále věnuje pouze spotřebě spojené s různými druhy potravin a nákladům na bydlení.

³⁵ To koresponduje i se zjištěním Pistoria (1932), které se týká spotřeby potravin. Na základě výsledků výzkumu zabývajícího se sezonní spotřebou potravin rodin venkovských dělníků, pražských dělnických a úřednických rodin, vykazovala spotřeba rodin úředníků a pražských dělníků větší podobnost než spotřeba pražských a venkovských dělníků (Pistorius 1932:95).

na úrovni 2 – 4 pracovních hodin denně. Lze předpokládat, že lidé budou svůj volný čas věnovat umění, tj. nebudou pouze pasivními diváky uměleckých děl vytvořených profesionálními umělci, ale stanou se také sami aktivními tvůrci.“ (Václavek 1929 citováno dle Savického 1970: 3-4)³⁶

Předválečná intelektuální a umělecká avantgarda se také zabývala otázkou nového životního stylu. Koncept každodenního života byl nejvíce rozvinut ve třicátých letech architektury, zejména se tomuto tématu věnoval Karel Honzík. Honzík rozpracoval své myšlenky z let 1924 – 1945 v knize *Tvorba životního slohu*, která byla poprvé publikována v roce 1946. Podle Honzíka architekt, zatímco vytváří prostor a jeho atmosféru, „vytváří nepřímo i zdravotní a duchovní stav obyvatelů. Dennodenní život v určitém ovzduší vtiskuje člověku trvalé duchovní stavy, vytváří v něm určité zaměřené záliby, sklony apod.“ (Honzík 1976: 61) Myšlenky Honzíka považuji za důležité na tomto místě aspoň v krátkosti zmínit, protože se staly v české společnosti inspiračním zdrojem pro studium způsobu života v období sedmdesátých a osmdesátých let, v jejichž rámci byl v té době zkoumán i volný čas.

Nový životní sloh, který Honzík navrhuje, nazývá biotický nebo bioplastický. Tento sloh zahrnuje podle Honzíka formy sociálních vztahů (socioplastiku), klimatické formy (neboli klimatoplastiku), formy provozní (kineplastika), mechanické (mechanoplastika, výrobně technické (technoplastika) a formy mezopsychické (psychoplastika) (Honzík 1976). Honzík se vedle úvah o podobě nového životního slohu a zabývá i tím, kdo jsou v jednotlivých společenských stádiích nositelé slohu. Zatímco ve společnostech s nerozvinutým hospodářstvím byl podle Honzíka každý člověk zároveň výrobcem i spotřebitelem a byl zároveň i nositelem životního slohu, s postupnou specializací a složitostí hospodářství a společnosti se nositeli slohu stává užší skupina, nejprve vládců, později všestranně vzdělaných jedinců, intelektuálů. Ve společnosti své doby však Honzík nespátřuje prostor, jak by lidé mohli uplatnit své znalosti. Východisko spatřuje Honzík v „potřebě ústředního hospodářského řízení, ne však už v zájmu jedné vládnoucí třídy, ale v zájmu veškerého lidu“ (Honzík 1976: 44), kde má o kvalitě a formě výrobku rozhodovat obecná spotřeba. Socialismus si Honzík spojuje s tím, že spotřebitel a výrobce z nejširších vrstev se opět stane nositelem slohu (Honzík 1976).

³⁶ Savického Bibliografie (1970), kde je citace uvedena, vyšla v anglickém jazyce. Zde překládám zpět do češtiny, může se proto lišit od původního Václavkova originálu.

Jako nezbytnou podmínku pro dosažení tohoto stádia vidí Honzík zvyšování obecného vzdělání³⁷, „aby tak zvolna každý jednotlivý člen společnosti nabýval univerzálního rozhledu po slohu své doby a stával se tak jeho aktivním, tvůrčím účastníkem.“ (Honzík 1976: 45)

Během druhé světové války byly university zavřeny a doba neposkytovala příliš možností pro studium volného času. Nicméně v této době vznikla jedna z významných knih české sociologie.³⁸ Ve své *Sociologii* se Bláha mimo jiné věnuje také „*Vývoji sociálních zřízení*“. Pro nás zajímavé jsou „zřízení kulturu rozmnožující a propagující“, mezi která patří výchovné instituce, divadlo, literatura, noviny a rozhlas a dále „zřízení zábavní“, mezi která Bláha řadí hry, zábavy, sport, film a tanec. Toto dělení Bláha zdůvodňuje následovně: „Ačkoli divadlo i literatura jsou mnohdy pokládány za formu zábavy, přece jen ve své podstatě jsou uměním a dominantní je jejich funkce estetická.“ (Bláha 1968: 290)

Ačkoli je tak nenazývá, lze na Bláhovy zábavní činnosti nahlížet jako na „aktivity volného času“. Bláha je odlišuje od práce, která je vymezena jako „činnost funkční, zaměřená k vytvoření nějakého vnějšího produktu neb výsledku, že tedy není samoúčelná, nýbrž že má účel mimo sebe“ (Bláha 1968: 354), zatímco zábava a hra mají cíl samy v sobě (Bláha 1968: 357). Pro dospělé má hra především rekreační funkci, dává jim v jejich mimopracovní době možnost hygienické očisty fyzických a duševních sil prostřednictvím aktivity, která byla svobodně zvolena a přináší vnitřní uspokojení (Bláha 1968: 358). Hra se liší od zábavy větším dílem aktivity, zábava umožňuje zůstat pasivní. Bláha si je vědom skutečnosti, že lze odlišit mnoho typů zábavy, z nichž některé mohou být i nemorální a také toho, že většina zábavních aktivit je pasivní³⁹. Připomíná také kulturní podmíněnost těchto aktivit. Dotýká se mimo jiné také otázky spotřeby, která je pro něj stejně důležitá jako otázka výroby. Zdůrazňuje význam vědeckého studia rodinných rozpočtů, přičemž má být věnována pozornost v rámci

³⁷ „K vyvrcholení tohoto vývojového stádia se ovšem můžeme dopracovat tehdy, až jednotlivý pracovník ve speciálních oborech bude natolik vzdělán, aby nabyl obecného rozhledu po výrobě a spotřebě, až se stane takovým znalcem vlastních potřeb, jakým býval kdysi člen domácího rukodělného hospodářství.“ (Honzík 1976: 44)

³⁸ Bláha na své *Sociologii* pracoval během druhé světové války a po válce ji doplnil na základě nově dostupné sociologické literatury. Nicméně politická situace neumožnila vydání této knihy po roce 1948 a kniha tak byla poprvé vydána v roce 1968.

³⁹ O pasivní zábavě Bláha říká: „Tato zábava jest zábavou, ale nemusí znamenat osvěžení. Osvěžením je, když bavící se je při zábavě aktivní, a tak dosahuje účinků rekreačních.“ (Bláha 1968: 362)

rodinného rozpočtu věnována pozornost i výdajům na zdravotnictví a kulturu (Bláha 1968).

Bláha rovněž zmiňuje význam volného času. „Uzákonění osmihodinové pracovní doby učinilo problém volné chvíle a jejího využití problémem stejně důležitým, jako je problém práce“ a jak dále konstatuje, „(b)ylo správně napsáno (Fred F. Howe), že civilizace záleží ve značné míře na tom, jak lidé dovedou využívat své volné chvíle, tj. dovedou-li ji využít hrou nebo zábavou hygienickou, estetickou, sociálně a mravně orientovanou.“ (Bláha 1968: 357-358)

Jak jsem zmínila v úvodu této kapitoly, již na počátku 20. století publikoval A. I. Bláha v Lidových novinách výsledky svého výzkumu, který se mimo jiné dotýkal také volnočasové participace. Informace o výzkumech z tohoto období jsou dnes již poměrně obtížně dohledatelné. Zajímavý příspěvek vyšel ve třicátých letech v Sociologické revui, kde byla publikována krátká informace Bláhy o práci Josefa Lomského, týkající se odběru časopisů v Českých Budějovicích. Bláha tuto práci hodnotí jako „znamenitý příspěvek k poznání kulturní funkce českého města“. Z informace vyplývá významná pozice kaváren jako společenských center a poté je zde uvedena zajímavá statistika, co se týče jazyků odebíraných časopisů i odkud byly zasílány a v závěru zmiňuje i aktivitu Čechů a německé menšiny.⁴⁰

Z poválečných výzkumů je třeba zmínit rozsáhlý výzkum Brna, který byl pod vedením Bláhy realizován v roce 1946; výsledky ale nebyly publikovány, část výzkumu ve své doktorské práci *Brněnský občan a kino* zpracoval jeden z Bláhových žáků dr. Ptáček (Janák 2006). Několik zajímavých otázek týkajících volnočasové a zejména

⁴⁰ Z 676 časopisů odebíraných časopisů bylo, pokud jde o jazyk: 512, tj. 75,7% „československých“ (z toho 12 slovenských), 131, tj. 19,4% německých (z toho 59 vycházejících v rámci Československa), 17 francouzských, 6 italských, 5 anglických, 2 polské, 2 latinské, 1 srbochorvatský. Časopisy přicházely do Českých Budějovic celkem z 96 míst, přičemž nejvíce 379 (56 %) z Prahy a druhým největším dodavatelem časopisů byl Berlín. 27 časopisů (4 %) vycházelo v Českých Budějovicích (Bláha 1931). Pokud jde o srovnání Čechů a německé menšiny, Bláha uvádí: „Pokud pak běží o poměr obou národností, tedy ze soupisu vychází, že Češi žijí poměrně daleko intenzivněji; jsou zvědavější, hledají cestu i ven do světa, také mimoněmeckého, vybírajíce si při tom i ze světa německého namnoze vyšší a věcnější hodnoty než Němci sami: nežijí jen politikou a společností, hledají i techniku, umělecký pokrok, vědecké zisky; jsou při tom však silně rozptýleni, neekonomicky roztrženi. Němci žijí méně intenzivně, než by musili, konservativně ve starých kolejích, inklinují převahou k Vídni politicky, k Vídni a k Berlínu společensky a sportovně, daleko méně v obou případech k Německu českému a ku Praze.“ (Bláha 1931: 229)

kulturní participace bylo položeno také v rámci výzkumů, které realizoval v letech 1946-1948 Československý ústav pro výzkum veřejného mínění.

5.1.2. Od roku 1948 – do konce padesátých let

Po krátkém oživení společenských věd po ukončení 2. světové války, který s sebou přinesl také několik empirických výzkumů, v nichž byla pozornost věnována volnočasové a kulturní participaci, vnáší rok 1948 do české společnosti zcela nové podmínky politické, ekonomické i společenské.

Politická situace v tehdejší Československu měla významný dopad i na vývoj společenských věd, zvláště dramatický vliv měla na sociologii. Sociologická pracoviště byla zrušena a sociologie byla prohlášena za „buržoazní pavědu.“ (Možný 1996)

Filipcová, Linhart a Vítečková (1983) výstižně charakterizují, jak tyto změny ovlivnily pohled na problematiku volného času. V teoretickém rámci se nově k problematice volného času přistupovalo zejména z pohledu kulturní revoluce, a proto řada tezí byla v přímém protikladu k tomu, co bylo spojováno s „českou buržoazní společností“ (Filipcová, Linhart, Vítečková 1983). Filipcová, Linhart a Vítečková zdůrazňují zejména následující odlišnosti:

- Na rozdíl od výše zmíněné Bláhovy představy, že „civilizace záleží ve značné míře na tom, jak lidé dovedou využívat své volné chvíle“ (Bláha 1968: 357-358 in Filipcová, Linhart, Vítečková 1983: 239) je kladen v důraz na „kultivační význam práce, pracovní činnosti, jejíž charakter, obsah i prostý fakt výkonu podmiňují strukturu, obsah i prožitek volného času.“ (Filipcová, Linhart, Vítečková 1983: 239-240)
- Proti představám o „integračním vlivu vzorů způsobu života „vyšších společenských vrstev“ (ibid.: 240), zprostředkovaných zejména hromadnými sdělovacími prostředky“ byly postaveny teze o „nezbytnosti integrovat socialistickou společnost na bázi pokrokového dědictví národní i světové kultury i živých tradic lidové (v dobovém pojetí často až folklórně pojaté) kultury, zahrnující celou řadu vzorů a využívání volného času.“ (ibid.: 240)

- Proti „lineárně pojatému kumulativnímu pojetí rozvoje národní kultury (zahrnujícího i vzory využívání volného času), jež akcentovalo momenty kontinuity“ (ibid.: 240) byl kladen důraz na „jednotu kontinuity a diskontinuity, směřující k rozchodu s tradicemi volného času zafixovanými v životním způsobu buržoazie a maloburžoazie včetně podřízení volného času diktátu trhu.“ (ibid.: 240)
- Na volný čas bylo nahlíženo jako na „důležitý předpoklad všestranného rozvoje osobností“ (ibid.: 240).

Franc a Knapík (2013), kteří se obdobím po roce 1948 ve vztahu k volnému času a životnímu stylu zabývají zejména z hlediska studia dobových politických materiálů, podotýkají, že i v ostatních evropských zemích, které byly zasaženy druhou světovou válkou, byl akcent na „budovatelskou“ práci také přítomen, souvisel však s obnovou poválečného stavu; to, co následovalo po roce 1948 v Československu, však mělo charakter značně odlišný, protože šlo o budování „nové společnosti“ (Franc, Knapík 2013).

Silný étos práce také vedl k určité distanci k volnému času, protože jeho objem značně snižovala veřejná angažovanost, která, jak uvádějí, byla víceméně povinná (ibid.).

Franc a Knapík připomínají specifickou formu zpolitizovaného trávení volného času, kterou byly například aktivity mládeže spojené s uměleckou agitací v rámci pěveckých, tanečních či recitačních souborů a připomínají rovněž převedení pracovníků administrativy do průmyslové výroby, které bylo mnohdy spojeno s fyzicky namáhavou prací a dojížděním (ibid.).

Jak upozorňuje Petrusek (2006) „(j)en zdánlivě paradoxně *totalitní režimy*, všechny a bez výjimky, věnovaly „volnému času“ pozornost až nápadně mimořádnou. ... *Totalitní režimy* pochopily přesně „nebezpečí volného času ... Mimopracovní čas musí být vyplněn kontrolovanou činností, jejíž základní funkcí je regenerace pracovní síly. Všechny totalitarismy rozvíjejí jako dominantu volného času *rekreaci*, tedy zotavení po práci a k nové práci.“ (Petrusek 2006: 421)

Franc a Knapík připomínají, že nešlo jen o pouhou regeneraci ve formě odpočinku, protože za nejvyšší formu trávení volného času bylo považováno sebevzdělávání a „aktivity, které perspektivně zvyšovaly pracovní schopnosti“ (Franc, Knapík 2013: 22), naopak oddych ve formě pasívního odpočinku byl na opačném konci stupnice (ibid.).

Tradiční kulturní vzory trávení volného času spojené se spolkovým životem a individuální formy trávení volného času se komunistický režim snažil vytěsnit a nahradit kolektivními formami volného času. Došlo také k výrazné změně kulturních obsahů, jimiž se mohli občané tehdejšího Československa legálně zabývat ve svém volném čase. Franc a Knapík připomínají v této souvislosti kampaň proti „literárnímu braku“, v jejímž rámci došlo k vyřazení mnoha tisíc svazků z nabídky knihoven, represe proti některým formám tehdejší moderní taneční hudby a na druhé straně ideologickou agitaci spojenou se „sovětským vzorem“ (Franc, Knapík 2013, Knapík, Franc 2011).

Na základě studia dobových politických materiálů Franc a Knapík uvádějí, že k prvním známkám ústupu od silně ideologického modelu trávení volného času docházelo od roku 1952, k významnější změně pak došlo od podzimu 1953 po vyhlášení tzv. Nového kurzu, kdy „(v)olný čas jedince ...začal pozvolna získávat statut legitimní součásti socialistické skutečnosti, postupně se rozšiřoval prostor k seberealizaci a také barvitějším možnostem trávení volného času. To vše se stávalo určitým prostředkem snah režimu o obnovení důvěry k socialistickému zřízení. Hlavním a přesvědčivým zdrojem tohoto obratu se však mohly stát nikoli pouhé deklarace veřejných činitelů, ale pomalu se zvyšující životní úroveň obyvatelstva ... V této souvislosti můžeme hovořit o počátcích konzumního přístupu ve využívání volného času, spojeného také s určitou rehabilitací středních vrstev (pomaleji tyto impulsy vstřebávalo dělnictvo a venkov) a jejich pojetí kultivovaného trávení volného času.“(Franc, Knapík 2013: 27)

5.1.3. Šedesátá léta

Šedesátá léta jsou spojována s dalším uvolňováním společenských poměrů, které rozšiřují možnosti trávení volného času. V omezené míře je možné cestování do

zahraničí.⁴¹ Z hlediska volného času dochází v průběhu šedesátých let k přechodu na pětidenní pracovní týden. Rozšiřuje se počet vlastníků televizorů i osobních automobilů a dále se snižuje faktická kontrola a restrikce související se šířením a konzumací kulturních statků. V polovině roku 1968 dochází i na velmi krátkou dobu ke zrušení cenzury.

Velká pozornost je nově věnována volnému času také ve společenských vědách, zejména v rámci sociologie volného času. Ustavení sociologie volného času a její rapidní rozvoj v průběhu šedesátých let lze spatřovat v několika vzájemně působících faktorech. Jednak došlo k znovuuštění sociologie po její násilné likvidaci na konci čtyřicátých let, které souviselo s uvolňující se atmosférou v československé společnosti let šedesátých.

Jednou z významných oblastí, které se má sociologie věnovat, byla právě sociologie volného času (Zpráva 1965, Koncepce 1965). Sociologický výzkum volného času byl rovněž uveden jako jeden z hlavních úkolů v Koncepci rozvoje československé sociologie 1966 -1970 (Koncepce 1965). Mezi pracovišti, která mají být přednostně vybudována nebo dobudována, je také uveden Sociologický ústav ČSAV v Praze, u něhož má být zřízeno pracoviště volného času (Koncepce 1965).

Podobně jako ve třicátých letech se objevuje téma volného času v souvislosti s otázkou zkracování pracovní doby, nicméně v jiném kontextu. Již v polovině padesátých let byla v Československu pracovní doba zkrácena ze 48 na 46 hodin (zákon č. 45/1956) a pocíťována potřeba pro růst volného času, ale vzhledem k tomu, že ekonomická situace neumožňovala vytvořit podmínky pro rozšíření volného času, muselo být zkrácení pracovní doby posunuto do šedesátých let (Selucký 1966). Vliv na rozvoj sociologie volného času v tehdejší Československu měla zřejmě také pozice sociologie volného času a její rozvoj v zahraničí, zejména v západní Evropě, USA a Kanadě v průběhu padesátých a šedesátých let. Tehdejší takzvaně „západní“ sociologie volného času, její hlavní koncepce a vědecké práce byly českým sociologům volného času známy, minimálně aspoň některým. Lze to dokumentovat tím, že některé ze studií českých autorů obsahovala kritický přehled soudobé sociologické literatury včetně té „západní“ (např. Filipcová 1966a, Švigová 1966, 1967).

⁴¹ Dovolené v zahraničí byly významným statusotvorným symbolem v oblasti trávení volného času (Franc, Knapík 2013)

Nicméně, možná překvapivě, byl v tehdejší československé sociologické produkci nejcitovanějším autorem Karel Marx. Zajímavý pohled nabízí Savický, který zpracoval přehled frekvence citací v československých publikacích sociologie volného času, které vyšly v letech 1960 až 1969 (Savický 1970). Práce K. Marxe, J. Dumazediera a G. Prudenského byly citovány ve všech publikacích, nicméně citace, jejímž autorem byl Karel Marx, reprezentují téměř 9 % z celkového počtu všech citací a Marx se umístil na prvním místě pomyslného žebříčku. Výrazně předstihl druhého J. Dumazediera. Citace děl, jejichž autorem byl J. Dumazedier, představují 5 % celkového počtu všech citací (Savický 1970).

To koresponduje s marxistickým přístupem tehdejších prací sociologie volného času, který odpovídal tehdejší ideologii komunistické strany a byl charakteristický pro společenské vědy té doby. Marxovy myšlenky o práci, volném čase a jejich vzájemném vztahu byly výchozím bodem pro formulaci teorií volného času v tehdejší československé společnosti⁴². To dokládá i Koncepce rozvoje československé sociologie v letech 1966 – 1970, ve které je prezentován následující přístup a hlavní úkoly pro sociologii volného času: „Výzkum bude vycházet z dialektiky vztahu práce a volného času a bude opřen o výzkumy, zjišťující obraz způsobu trávení volného času v soudobé společnosti. Výzkum bude těsně spojen s některými teoretickými výzkumy Sociologického ústavu (zejména s výzkumy životního slohu) a s výzkumy v dílčích speciálních sociologických disciplínách a v ekonomii. Součástí výzkumu bude spoluúčast v mezinárodním výzkumu volného času.“ (Koncepce 1965)

Šerák připomíná rozdíl mezi chápáním volného času v socialistickém bloku a západními teoriemi, které „chápaly volný čas tradičně jako výraz libovůle“ (Šerák 2009: 33), zatímco „marxismus pohlížel na svobodu jednání jako na poznanou *nutnost*“ (ibid).

Ve většině tehdejších prací je považována za nejdůležitější sféru lidské činnosti práce a oblast volného času je oblastí práce determinována. Rozšíření volného času a zkracování pracovní doby neznamena, že význam práce klesá. Na vztah práce a volného času je nahlíženo jako na vztah, v němž dochází k strukturálním změnám na obou stranách a rétorikou tehdejší doby „antagonismus“ mezi prací a volným časem, který je považován za typický pro tehdejší společnost, má být překonán, přičemž výsledkem

⁴² Nicméně ne všichni čeští společenství vědci přistupovali k Marxovu odkazu pro studium volného času jednotně. Na možný výklad Marxových myšlenek o práci, volném čase a jejich vzájemném vztahu poukazovala např. Švigová (1967 viz dále v kapitole).

tohoto procesu má být všestranný rozvoj lidské osobnosti. I když tedy ve vztahu práce – volný čas, je práce dominantní, práce a volný čas se ovlivňují navzájem. I ve společenských vědách dominuje pohled, že volný čas je mezi jiným časem pro „vyšší činnosti“, které změní člověka v novou bytost, tento jedinec jako nový subjekt vstoupí do pracovního procesu a „odcizená práce“ změní svou podstatu. Na základě tohoto přístupu čeští sociologové většinou odmítali v té době ve světě velmi populární teorii společnosti volného času.

Tento přístup také vede některé autory k závěru, že volný čas je charakterizován aktivní činností člověka, tj. aktivním odpočinkem, sebevzděláváním, výchovou dětí, a aktivní účastí ve veřejném a kulturním životě (Červinka et al. 1966). Nicméně toto pojetí není typické pro většinu autorů té doby. Navíc aktivity jako péče o děti, sebevzdělávání a činnosti, které vedou ke zlepšení pracovní pozice nebo profesionální kariéry nebo účast na sociálním a politickém životě jsou považovány za aktivity, které při klasifikaci činností způsobují největší problém (Filipcová 1966 a). Výsledky výzkumu z konce šedesátých let, které byly realizovány v Ostravě a v Praze ukazují, že většina populace nepovažovala účast v politických a společenských organizacích a sebevzdělávání spojené s prací za volný čas (Filipcová et al. 1974, Pěnkava 1973a).

V letech 1966 a 1967 byly publikovány 4 monografie o volném čase, na kterých lze reprezentovat rozdílné přístupy k volnému času.

Červinka a jeho kolegové reprezentují proud, který studuje volný čas v kontextu zkracování pracovní doby. V knize *Práce a volný čas* (Červinka et al. 1966) autoři představují první výsledky výzkumu *Tendence vývoje volného času a jeho využití* (výzkum měl přispět k odhalení základních vztahů, které vznikají ve volném čase, v jeho obsahu a funkcích). Červinka a jeho kolegové analyzují detailně různé možnosti zkracování pracovní doby, které přináší různé modely koncentrace volného času. Za druhý, neméně významný, zdroj volného času považují efektivnější využití mimopracovní doby, jejíž podobu v tehdejší československé společnosti podrobně analyzují (ibid.).

Podle Červinky a jeho kolegů plní volný čas plní tři základní funkce: „funkci uvolnění po pracovním napětí, funkci obnovy sil záměnou činností a funkci vývoje osobnosti, zdokonalování schopností lidí k lepší práci a plnějšímu prožití jejich života.“ (ibid.: 172-173)

Pokud jde o formy trávení volného času, zaměřují se na aktivity, které souvisejí s rozvojem osobnosti člověka, jako je vzdělávání, účast na řízení a správě společenských záležitostí, dále na aktivní odpočinek⁴³ a cestování. Červinka a jeho kolegové kladou značný důraz na „kulturní“ využívání volného času, čímž rozumí aktivní trávení volného času, „které je „známkou vyspělosti“ jedince (ibid.: 98). Na člověka pak nahlíží jako na „společenského člověka“, jehož „zájmy, přání, myšlení i jednání jsou konec konců vždy výrazem jeho sociálně ekonomického postavení, stupně vývoje společnosti, v níž se narodil, vyrůstal, v níž žije a pracuje.“ (ibid. 1966: 98)

Socialistická společnost podle Červinky a jeho kolegů „(v) zájmu svého vlastního vývoje potřebuje zbavit postupně člověka všech vnějších tlaků spojených s jeho bezprostředními fyzickými a existenčními potřebami – a dát mu volný čas, aby rozvíjením sebe sama, totalitou svých schopností i vloh byl schopen dále rozvíjet společnost.“ (Červinka et. al. 1966: 99)

Výchova a příprava člověka na efektivní využívání volného času je nesmírně složitým úkolem. Červinka a jeho kolegové sice připouštějí subjektivní volbu činnosti jedincem, nicméně společnost má tento volný čas ovlivňovat a usměrňovat, aby se rozvoj a struktura využívání volného času jednotlivců a skupin nerozcházel s celospolečenskými zájmy a potřebami (Červinka et. al. 1966: 177).⁴⁴

Selucký (1966) se ve své knize *Člověk a jeho volný čas* s podtitulem *Pokus o ekonomickou formulaci problému* zaměřuje nejdříve na vazbu volného času k výrobě a spotřebě, dále na vztah práce, spotřeby a volného času a nakonec se zabývá funkcemi a problémy volného času. Navrhuje abstraktní model tří stádií vztahu mezi výrobou a spotřebou. Prvním stádiem je *stádium výroby pro výrobu*, po kterém následuje *stádium výroby pro spotřebu* a posledním stádiem je *stádium výroby pro rozvoj člověka*.

V prvním stádiu se klade důraz na význam volného času pro reprodukci pracovní síly, v druhém stádiu na uspokojení základních materiálních a kulturních potřeb. Ve třetím stádiu bude pravděpodobně kladen důraz na význam volného času pro rozvoj jednotlivce, který má svůj cíl sám v sobě. Přejít z prvního do druhého stádia

⁴³ Kde se konkrétněji věnuje tělovýchově, sportu a turistice, manuální zájmové práci a činnosti, aktivnímu duševnímu odpočinku a rozvíjení společenských a přátelských vztahů.

⁴⁴ Červinka a jeho kolegové se také podrobněji věnují tendencím vývoje volného času na Slovensku, volnému času pracujících v zemědělství a volnému času mládeže (Červinka et al. 1966).

Selucký spojuje s přechodem od extenzivního ekonomického modelu k intenzivnímu. Když společnost dosáhne optimální saturace, úsilí o další zvyšování výroby pro spotřebu ztratí svůj smysl a pozornost bude zaměřena na výrobu pro rozvoj člověka, kterou spojuje právě se zkracováním pracovní doby, prodlužováním volného času, rozvojem služeb v širokém smyslu slova a uspokojováním potřeb, které nejsou spojeny se základními biologickými nebo fyziologickými potřebami, ale s jeho kultivací a intelektuálním a citovým rozvojem (Selucký 1966).

Práce, spotřeba a volný čas tvoří podle Seluckého tři základní fáze životního rytmu průmyslové společnosti, „v nichž se nejvyšší lidská potřeba – totální sebeuplatnění- rozkládá na sebeuplatnění v práci, sebeuplatnění v konzumu a sebeuplatnění ve volném čase. Selucký zdůrazňuje, že volný čas má být jak aktivní, tak pasivní (má obsahovat činnosti i nečinnosti) a upozorňuje, že záleží na člověku, jak ho využije, zda pozitivně nebo negativně. Hovoří o antikultuře, kterou spojuje s patologickými formami trávení volného času, jako je alkoholismus, a zmiňuje také nudu jak v práci, tak ve volném čase (Selucký 1966).

Filipcová (1966a) věnuje pozornost širšímu společenskému kontextu volného času. Jejím výchozím bodem je vztah práce a volného času. Vychází z definice J. Dumazediera a ve shodě s jeho pojetím definuje 3 funkce, které má volný čas pro jednotlivce (odpočinek, zábavu a rozvoj osobnosti). Poté definuje role, které hraje volný čas v životě celé společnosti (jako sféra regenerace a rozvoje pracovní síly, a jako sféra univerzalizace člověka.) Zabývá se vztahem práce a volného času v širším kontextu, je vědoma určitých limitů tehdejší socialistické společnosti a kriticky reaguje na názor v té době rozšířený, že samotná „změna vlastnictví výrobních prostředků“, již s sebou přinesla změnu člověka. Společenské změny a technický rozvoj považuje za příležitost k humanizaci práce a také volného času (Filipcová 1966 a).

Švigová (1967) nabízí na svou dobu poměrně netypický pohled pro tehdejší československou sociologii volného času – hovoří o společnosti volného času. Jejím výchozím bodem je opět vzájemný vztah práce a volného času, ale na rozdíl od převládajícího názoru považuje za dominantní faktor v tomto vztahu volný čas. Jak Švigová píše, „(v)ěk strojů a práce je překonáván, přesněji bude překonáván věkem vědy a volného času.... Vstupujeme do věku vědy a volného času!“ (ibid: 18)

Švigová dále dodává, že československá mládež 60. let vzhledem k množství volného času, který má k dispozici, již v éře volného času žije (ibid.: 63).

Pro pochopení tehdejšího pojetí volného času nejen v české (československé) sociologii, ale i společenských vědách, je práce M. Švigové důležitá ještě z jednoho důvodu. Švigová podrobněji rozebírá Marxovy názory na práci, volný čas a jejich vzájemný vztah a dochází k závěru, že tyto Marxovy myšlenky lze interpretovat několika možnými způsoby podle toho, na jakých citacích z Marxových prací jsou založeny. Vzhledem k tomu, že jak bylo uvedeno výše, ze zřejmých ideologických důvodů byl Marx nejcitovanějším autorem v pracích o volném čase, není bez zajímavosti si je v krátkosti představit, protože umožňovaly určitou diferenciaci v chápání volného času a jeho roli, zejména pokud jde o jednotlivce.

1. Volný čas je „předsíní výroby“ (Švigová 1967: 34), člověk se potřebuje hodně učit, než se zapojí do výroby, která bude mít čím dál více vědecký charakter. Vzhledem k tomu, že lidé do zaměstnání vstupují stále později, připravují se ve volném čase společnosti kvalifikovaněji na své budoucí povolání (Švigová 1967: 34).

2. Volný čas je čas pro další vzdělávání se, je stálou součástí rozvoje člověka a „jako největší produktivní síla působí zpětně na produktivní sílu práce.“ (Švigová 1967: 34)

3. Volný čas ale neslouží pouze k zvládnutí vlastní všeobecné produktivní síly, ale má pro člověka smysl sám o sobě, je to sféra lidské svobody, lidského rozhodování, lidské činnosti, která má hedonistický charakter (Švigová 1967: 35). Švigová upozorňuje na ty Marxovy myšlenky, podle kterých bude práce v komunistické společnosti jednou z důležitých dimenzí, která v sobě bude obsahovat i svobodnou tvůrčí činnost, bude však jen jednou ze stránek lidského života a bude tvořit pouze menší část lidské činnosti, hlavní pro rozvoj společnosti i jednotlivce bude volný čas. Švigová upozorňuje, „že Marx naznačuje obě stránky volného času společenskou i individuální, ... společenská stránka je však součástí volného času až druhotně, zprostředkovaně. Základ tvoří samoučelný rozvoj lidských sil.“ (Švigová 1967: 35)

Zatímco se většina tehdejších koncepcí volného času zaměřuje na první dva Marxovy pohledy na volný čas nebo na základě Marxových úvah o budoucím charakteru práce považuje práci za nejvýznamnější sféru lidské činnosti, jejíž význam

v budoucnosti neklesne, Švigová zdůrazňuje třetí zmíněný pohled na práci a volný čas. Nicméně obě tato pojetí vidí jako hlavní cíl všestranný rozvoj člověka.

Švigová se dále snaží vysvětlit, proč se zmíněná orientace na práci objevila. Přejít k jiné formě společnosti a její „budování“, vytvořil nový impuls k práci. Navíc práce byla postavena na nejvyšší místo v hierarchii hodnot. „Vzorem socialistického člověka se stal člověk nepřetržité pracovní činnosti, který žije hodně kolektivně a má minimální spotřebu předmětů.“ (Švigová 1967: 31)

Volný čas pak byl pouhou součástí obnovy sil člověka „Člověk si musí trochu odpočinout, aby mohl pracovat. Rovněž vzdělávat se musí, aby dobře pracoval.“ (Švigová 1967: 31) Za další faktor, který vedl k zdůrazňování práce, Švigová označuje poměrně nízkou technickou úroveň tehdejších socialistických států v porovnání s jejich západními protějšky, přičemž snaha tyto státy dohnat byla spojena s vysokým pracovním nasazením a omezením spotřeby (Švigová 1967: 32). To vedlo některé tehdejší autory k tomu, že volný čas spojovali pouze s aktivními činnostmi, přičemž byl kladen důraz na vzdělávání a aktivní účast ve veřejném a kulturním životě.

Otázky volného času byly v šedesátých letech reflektovány také autory monografie *Civilizace na rozcestí* (Richta et. al.), jejíž autoři usilovali o komplexní pohled na společenské změny spojené s vědeckotechnickou revolucí, která přináší změny ve způsobu výroby, požadavcích na pracovní sílu, nové trendy rozvoje kvalifikační a vzdělanostní struktury, a snažili se zachytit vliv těchto změn na sociální vztahy a celý životní styl. Za nejvýznamnější rys nové civilizace, kterou s sebou přináší vědeckotechnická revoluce, je přechod ze stádia, v němž je člověk hodnocen především jako pracovní síla, do stádia, v němž se stane cílem rozvoj člověka sám o sobě. V tomto kontextu roste význam volného času. Masová účast na vědeckotechnické revoluci bude možná pouze v případě, že množství disponibilního času (za který považují část volného času věnovaný rozvoji člověka) dosáhne určité hranice – cca 30 hodin týdně, což bylo podle autorů třikrát více, než v době šedesátých let v Československu (Richta et. al. 1967: 99 - 100).

Již na přelomu let 1960 a 1961 bylo realizováno celostátní šetření o využití časového fondu, které bylo s určitou obměnou zrealizováno ještě v roce 1967. Významnou publikací šedesátých let byla třísvazková publikace *Volný čas v ČSSR*:

soubor sociálně-ekonomických údajů a kulturních statistik (Hrdý 1969a – c), která přibližovala data z několika realizovaných výzkumů, ať již zaměřených na množství volného času, složení mimopracovní doby nebo vlastní volnočasovou participaci.

Data z tohoto výzkumu byla využita nejen v řadě prací, které vyšly v šedesátých letech (např. Červinka 1966; Švigová 1967; Koláček 1969; Filipcová 1966a, Filipcová 1966b, Selucký 1966), ale spolu s výsledky druhého obdobného šetření, které bylo realizováno v roce 1967, byly používány i v sedmdesátých letech (Zich 1978; Filipcová et al. 1974).⁴⁵

Řada prací se v šedesátých letech dvacátého století věnuje volnému času a kultuře v prostředí českých měst v rámci výzkumů sociologie volného času. Výzkumný tým pod vedením Blanky Filipcové realizoval na sklonku šedesátých let rozsáhlý výzkum volného času v Ostravě.⁴⁶ Tento výzkum byl součástí komplexního sociologického výzkumu města Ostravy, který sloužil jako jedno z východisek pro vypracování plánu dlouhodobého rozvoje města (Filipcová et al. 1974). Volný čas byl zkoumán jako určitý celek, v němž jako strukturotvorné elementy vystupují rozsah aktivit, jejich intenzita, proporcionalita, mobilita a sociabilita (Filipcová et al. 1970a: 20).

Hlavním záměrem ostravského výzkumu bylo napomoci objasnění společenských funkcí volného času. Tým pod vedením doc. Filipcové vycházel z předpokladu, že dominantní (tedy nikoliv jedinou) funkcí volného času (v tehdejší socialistické společnosti) je funkce kulturní, kterou je možné chápat ve dvojitým smyslu: jednak užším jako participaci na dané kultuře a jednak širším jako kultivaci tvořivých sil člověka (Filipcová et al. 1974).

Jestliže se však rozdílily v množství volného času mezi jednotlivými společenskými třídami a vrstvami minimalizovaly, způsob života ve volném čase, jeho struktura, úroveň a obsahy aktivit zůstaly nadále diferencované. V ostravské populaci byly identifikovány tři skupiny - průměrně se chovající většina, skupina s výrazně jednostranným způsobem života a skupina lišící se výraznou mnohostranností. Nejvýraznější difference ve smyslu jednostranného a mnohostranného způsobu života ve volném čase byly zejména vázány na to, zda lidé jsou či nejsou zapojeni do pracovního procesu, jakou práci dělají a jakého vzdělání dosáhli.

⁴⁵ Druhé celostátní šetření časového fondu používalo do určité míry jinou metodiku, než šetření první, z tohoto důvodu nejsou výsledky plně srovnatelné.

⁴⁶ O výzkumu podrobněji viz Filipcová et al. (1970 a-g), Filipcová et al. (1974).

V ostravském výzkumu byla také zjišťována kulturní úroveň respondentů ve smyslu charakteru jejich preferencí ve vztahu ke kulturně uměleckým výtvorům. Rozhodujícím faktorem při utváření kritérií recepce umění bylo vzdělání. Za stejně důležitý faktor Filipcová vedle toho označuje také stupeň složitosti práce a uzavírá: „čím vyšší vzdělání, složitost práce nebo čím výrazněji je zastoupen moment vzdělání v rodině, tím je vyšší nivó kulturní recepce, kulturních náplní volného času.“ (Filipcová et al. 1974: 84) Výsledky výzkumu volný čas obyvatel Ostravy přibližuje výzkumný tým velmi detailně v sedmi svazcích. Filipcová et al. 1970 a -g) Výsledky ostravského výzkumu jsou také představeny v monografii *Volný čas a kultura v průmyslovém městě* (Filipcová et al. 1974).

Rok po ostravském výzkumu byl realizován obdobný výzkum také v Praze, který byl připravován se znalostí ostravského výzkumu, a byl koncipován tak, aby bylo možné srovnání výsledků výzkumů v obou městech (Pěnkava 1973a-c). K podrobnějšímu srovnání ostravského a pražského výzkumu však patrně nedošlo. Určitá dílčí srovnání mezi obyvateli Prahy a Ostravy se objevují v publikaci Pěnkavy. Ten například zmiňuje, že pražští respondenti vlastnili v průměru více knih, než ostravští⁴⁷. „Svědčí to evidentně o rozdílnosti obou populací i pokud jde o způsob života, což zřejmě souvisí se strukturou charakteru vykonávání práce, která je zřejmě v Praze posunutá směrem k intelektuálnějším činnostem.“ (Pěnkava 1973a: 203) Pokud šlo o porovnání vybavení domácností ostravské a pražské populace, projeví se u pražských respondentů stejné souvislosti jako u ostravského výzkumu. Rozdíl byl pouze v intenzitě souvislosti, vyplývající z jiného složení základního vzorku (Pěnkava 1973a).

V polovině šedesátých let se tehdejší Československo rovněž zapojilo do mezinárodního výzkumu „The Use of Time, Daily Activities of Urban and Suburban Population in Twelve Countries“, který pod patronací UNESCO vedl A. Salai. V rámci Československa byl výzkum realizován v Olomouci.⁴⁸

Problematiky volného času se částečně dotýkal také výzkum sociální stratifikace „Československá společnost“, ve kterém byl volný čas sledován jako významná složka

⁴⁷ Více než 301 knih vlastnilo v Praze 38 % respondentů, v Ostravě pouze 14% respondentů.

⁴⁸ Výsledky z tohoto výzkumu přibližuje také Weiner (1967)

životního stylu (Linhart 1967, Petrušek 1969, Petrušek 1990).⁴⁹ Volný čas byl dále sledován v řadě výzkumů, které se specializovaly například na volný čas vybraných cílových skupin, například mládež (Vyhlídal 1965; Rybáčková 1966), vojáky (Rychtařík 1968) nebo konkrétnější tematické oblasti. V průběhu šedesátých let byla publikována řada prací, ať již vědeckých nebo popularizačních, které se zabývají volným časem z různých úhlů pohledu. Bibliografie, kterou sestavily Macháčková a Guryčová (1968) uvádí více než sto záznamů, které byly napsány domácími autory v letech 1960 – 1965. Anotovaná bibliografie volného času v Československu, kterou sestavil I. Savický (1970) uvádí 83 knih a časopisů, přičemž většina z nich byla napsána českými autory a asi pouze 16 % bylo napsáno slovenskými autory. Tyto práce přitom představují pouze výběr těch, které jsou považovány za nejlepší a zároveň byly vybírány s ohledem na přiměřené zastoupení studovaných témat. Pro anotování bylo vybráno více než 300 prací (Savický 1970). Kapitulu o volném čase zařazují také do své publikace *Soudobá sociologie II* Klofáč a Tlustý.⁵⁰ (1967)

5.1.4. Sedmdesátá a osmdesátá léta

Politická a společenská situace po roce 1968 a doba tzv. normalizace, přinesla opět řadu změn jak pro vlastní trávení volného času, tak pro jeho společenskovední reflexi. Opět dochází k významným změnám podoby vědeckých pracovišť, pokud jde o jejich personální obsazení, tak i o agendy vědeckého bádání, zejména pokud jde o společenské vědy a zvláště výrazná byla tato změna v oblasti sociologie⁵¹. Dochází opět k určitému uzavírání, pokud jde o vliv státu, jak z hlediska možností pro vlastní volnočasovou participaci, pokud jde o možnost cestování či zamezení přístupu k řadě kulturních statků. Čulík (nedatováno) například zmiňuje opětovnou „očistu“ veřejných knihoven a zákaz děl 400 českých autorů. Tyto změny výrazně zasáhly i akademickou obec a její práci.

⁴⁹ Na základě výsledků předvýzkumu byl životní styl operacionalizován způsoby trávení volného času (včetně např. dovolené) jako dominantní složky mimopracovní doby a úrovní spotřeby a vybavení domácností. (Petrušek 1969, 1990)

⁵⁰ Kapitola je v rámci druhého dílu zařazena do části Sociální důsledky industrializace a technického pokroku.

⁵¹ Jak se tyto změny odrazily na podobě sociologie, přibližuje např. Kulatý stůl (2004) nebo Možný (1996).

Pro sedmdesátá a osmdesátá léta bylo typické, že volný čas byl studován zejména v rámci životního stylu, nebo lépe (socialistického) způsobu života. Tato změna přístupu byla oficiálně zdůvodňována potřebou reagovat na teoreticko-metodologické otázky, které byly vyvolány konfrontací očekávání spojovaných se zkrácením pracovní doby a reálnou situací po skutečném zkrácení pracovní doby, kdy se tato očekávání ukázala jako příliš optimistická (Filipcová, Linhart, Vitečková 1983). Tradiční postupy sociologie volného času pak byly označeny za vyčerpané, byla nastolena otázka, zda lze volný čas chápat jako „relativně autonomní systém (respektive subsystém), který má vlastní vnitřní zdroje rozvoje a v důsledku toho je schopen aktivně působit na jiné sociální procesy“ (Filipcová, Linhart, Vitečková 1983: 243) a převládl názor, že způsob využívání volného času je vzhledem k jeho více či méně zprostředkované determinaci pracovními, společensko-politickými i dalšími aktivitami ... „vhodnější zkoumat jako součást celého systému aktivit, jejichž prostřednictvím člověk v daných a měnících se objektivních podmínkách utváří svůj život, tedy zkoumat volný čas jako součást životního způsobu.“⁵² (Filipcová, Linhart, Vitečková 1983: 243) Původ problémů, které se objevily na empirické úrovni sféry volného času, byl spatřován mimo tuto sféru (Huláková 1972).

Způsob života byl vnímán jako integrace pracovního a nepracovního života (Večerník: 1972). Byl charakterizován jako „široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své *potřeby, vztahů*, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, i s nimi spjatých *hodnot, norem a idejí*“ (Filipcová, Filipcec 1976: 234, zvýrazněno v originále). Šulc tak například rozeznává volný čas jako jednu z deseti komponent způsobu života (Šulc 1972, 1973). Volný čas je tedy v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let studován v tomto kontextu jako složka způsobu života. Tento přístup měl i svůj institucionální odraz, kdy došlo k transformaci pracoviště sociologie volného času na pracoviště věnující se sociologii životního způsobu.

V tomto kontextu tedy, pokud jde o tehdejší Československo, nelze příliš souhlasit s tvrzením, že sociologie volného času je jednou z nejaktuálnějších i nejatraktivnějších sociologických disciplín (Pácl 1978), naopak například Vitečková

⁵² Změna přístupu k sociologii volného času měla i svůj institucionální dopad, kdy na půdě bývalého Sociologického ústavu, který byl sám transformován do nově vzniklého Ústavu filozofie a sociologie, došlo k transformaci pracoviště sociologie volného na pracoviště věnující se sociologii životního způsobu.

podotýká, že zatímco v šedesátých letech byla realizována dvě šetření časového fondu, v sedmdesátých a osmdesátých letech bylo realizováno jediné obdobné šetření na celostátní úrovni.⁵³ Toto šetření přes některé metodologické obtíže (srovnej např. Vítěčková 1985, Vítěčková, Gatnar 1993) umožnilo srovnat vývoj pracovní a mimopracovní doby a volného času v letech 1960 až 1980 (Linhart, Vítěčková 1975, Vítěčková 1985, 1986).

Vedle orientace na životní způsob, byla dalším významným rysem orientace na budoucnost, která zaměřuje pozornost na cíle, kterých má československá společnost dosáhnout (Filipcová, Filipec, Jaroszewski 1972 a, 1972 b). Je zdůrazňována nezbytnost přechodu od pouhého ekonomického plánování ke komplexnějšímu sociálně ekonomickému plánování (Filipcová 1972, 1973). Budoucnost je spojována s vědeckotechnickým pokrokem a s rozšiřováním zdrojů, které má společnost k dispozici, aby uspokojovala lidské potřeby. Je třeba předvídat a vést tento rozvoj k optimálnímu využití těchto zdrojů (Filipcová 1972). Pozornost však nemá být věnována pouze uspokojování existujících potřeb, ale také stimulaci kvalitativně nových potřeb, které povedou k harmonickému a všestrannému rozvoji osobnosti člověka (Cejp, Kadeřábková 1985).

Proto lze v rámci akademických prací v období sedmdesátých a osmdesátých let spatřovat důraz na prognostický pohled. Obecně je zdůrazňován význam práce a pozornost je zaměřena především na sociální funkce volného času. Opět se u některých prací objevuje akcentace zejména na společenské stránky volného času, kdy individuální aspekty a relativně svobodná volba činnosti je některými přehlížena. Například Šolcová uvádí, že volný čas není výsledkem subjektivní volby (Šolcová 1974).

Na začátku osmdesátých let vyšla přehledová stať rekapitulující vývoj sociologie volného času v Československu (Filipcová, Linhart, Vítěčková 1983). Prací, které by se primárně zaměřovaly na volný čas, nalezneme v sedmdesátých i osmdesátých letech poměrně málo⁵⁴, přičemž některé publikace bezprostředně vycházejí ještě z výzkumů

⁵³ Časových rozpočtů bylo využito také ve výzkumu životního způsobu obyvatel Prahy, kde se však jednalo pouze o obyvatele jednoho města. (Vítěčková 1979)

⁵⁴ Rovněž Zich (1978) autor publikace *Co s volným časem?* chápe volný čas jako součást životního způsobu.

realizovaných v šedesátých letech. Takovým příkladem je monografie B. Filipcové *Volný čas a kultura v průmyslovém městě* (Filipcová et al. 1974). Filipcová zde shrnuje výsledky z rozsáhlého výzkumu volného času, který byl realizován na konci šedesátých let v Ostravě (viz předchozí kapitola). Dále se zabývá analýzou šíře a rozpětí volnočasové participace jednotlivců, která je založena na hypotéze, že čím širší je rozpětí aktivit, kterým se jednotlivec věnuje, tím větší je pravděpodobnost kompenzace jednostrannosti práce a je jedinci poskytnut větší prostor pro obohacení a rozvoj osobnosti.

Řadu zajímavých poznatků ve svých zprávách prezentoval Ústav pro výzkum kultury⁵⁵, který, pokud jde o empirická šetření, zaměřoval svou činnost zejména na názory českého obyvatelstva, na jejich potřeby a postoje k hodnotě, funkci a náplň volného času (např. Cejp 1974), na postoje veřejnosti ke kultuře, k její funkci ve volném čase (Sládková 1971) a věnoval se prognostické činnosti v oblasti dalšího rozvoje kultury (např. Prognóza 1980; Cejp, Kadeřábková 1985; Stíbalová 1986). Pozornost také věnuje rozdílům podmínek pro kulturní participaci i vlastní kulturní participaci městského a venkovského obyvatelstva (Cejp et al. 1986).

Volný čas byl sledován také v rámci činnosti dalších resortních výzkumných ústavů, zajímavé je v této souvislosti zmínit práci Švigové (1982) *Volný čas jako kritérium efektivnosti VTR socialistického národního hospodářství*, která byla zpracována v rámci Ústavu pro ekonomiku a řízení vědecko-technického rozvoje. Švigová zde již nerozvíjí své myšlenky o společnosti volného času ze šedesátých let (srovnej Švigová 1967), nicméně nadále zdůrazňuje, že volný čas je nezbytnou složkou jak společenského vývoje, tak i vývoje jednotlivce (Švigová 1982).

Protikladem úvah Švigové z šedesátých let o současné společnosti jako společnosti volného času je teorie současné společnosti jako společnosti práce, kterou formulovala Vitečková (1986). Podle jejího názoru stála tehdejší společnost na prahu společnosti práce, nikoli však práce vyčerpávající, která devastuje psychické i fyzické síly člověka, nebo práce monotónní, která slouží k zajištění životních prostředků. Za aktuální perspektivu považuje společnost dobrovolné, svobodné práce, která je v souladu s fyzickými i mentálními schopnostmi člověka, je kreativní a zajímá a nabízí

⁵⁵ Tento ústav věnoval pozornost v rámci tehdejšího Československa České republice, situaci na Slovensku se věnoval obdobný ústav se sídlem v Bratislavě.

člověku možnost seberealizace. Práci považuje za dominantní lidskou aktivitu, jak z pohledu společnosti, tak jednotlivce. Sféru volného času, jejíž podstatnou funkcí je reprodukce fyzických i psychických schopností nezbytných pro práci i osobní život, považuje nadále za důležitou, nicméně jde z jejího pohledu o změnu priorit. Zmiňuje výsledky časových snímků z let 1960 – 1980, které ukázaly, že přes odstranění některých bariér nedošlo k většímu zapojení populace do náročnějších kulturních aktivit. Teprve, pokud se podaří vyřešit problémy práce, může být dosaženo cílů i v mimopracovní oblasti. Vychází z přesvědčení, že řešení situovaná mimo oblast práce a spoléhající na dynamický efekt znalostí a kultury jsou pouhou utopií (Vítečková 1986: 12 -13).

Volnému času se částečně věnovaly ještě některé další resortní ústavy jako například Výzkumný ústav obchodu, který sledoval problematiku volného času především v souvislosti k životní úrovni. Přímou na problematiku volného času se zaměřovaly prognózy zastřešené slovenským Výzkumným ústavem životnej úrovne, a později Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce, které se soustředily na situaci v celém tehdejší Československu a na jejichž vypracování se podílela také některá česká pracoviště (Valná et al. 1983, 1984, Valná 1985).

Také v období sedmdesátých a osmdesátých se let se objevují výzkumy, zaměřené na určité lokality, v rámci kterých je volný čas studován v kontextu životního způsobu obyvatel těchto lokalit, například Prahy (Vítečková 1979, Linhart 1980, Linhart et al. 1980) nebo Hradce Králové⁵⁶ (Gabal, Linhart, Rak 1981). Práce Gabala, Linharta a Raka, která se věnovala volnému času v Hradci Králové, nabízí určitá dílčí srovnání s výzkumy realizovanými v Praze, Ostravě a Českých Budějovicích (Gabal, Linhart, Rak 1981).

Významnou roli velkých měst při krystalizaci současných forem využívání mimopracovní doby i služeb pro volný čas reflektuje Linhart (1980). Na základě studia výsledků šetření o využití času dochází k závěru, že množství času věnovaného domácím pracím je přibližně stejné ve všech skupinách velkoměstského obyvatelstva. Pokud jde o vybavení domácnosti, těžiště rozdílů se posunulo z roviny běžného vybavení pro domácí práce a „běžný příjem kulturních hodnot a informací (rádio, televizor) do oblasti náročného vybavení pro volný čas a rekreaci.... Vliv vybavení

⁵⁶ Jednalo se o analytickou studii pro plán sociálního rozvoje města Hradce Králové.

domácnosti na strukturu mimopracovní doby a volného času je výrazně modifikován vzdělanostní a kulturní úrovní jejich členů. V kontextu utváření způsobů využívání mimopracovní doby a volného času působí vybavenost domácností spíše jako modernizační činitel než jako strategický komponent.“ (Linhart 1980: 501-502) Na začátku osmdesátých let bylo také realizováno několik výzkumů s cílem identifikovat různé typy životního způsobu a v jejich rámci různé způsoby využití volného času (Linhart 1980, 1982 a, Linhart et al. 1980).

V osmdesátých letech se pak objevují také výzkumy, které se věnují srovnání kultury, kulturní úrovně i participace na kultuře ve městě a na venkově (Cejp a kol 1986, Šimek 1981, Ústav pro výzkum veřejného mínění 1988, částečně také Cejp; Kadeřábková 1986).

Výsledky výzkumu z konce osmdesátých let, který realizoval Ústav pro výzkum veřejného mínění a který zahrnoval celou československou populaci, ukazují na rozdílnost v kulturním životě města a venkova⁵⁷ danou zejména: vybaveností kulturními zařízeními, dostupností kulturních zařízení a úrovní vzdělanosti venkovského a městského obyvatelstva (Ústav pro výzkum veřejného mínění 1988).

Na přelomu sedmdesátých let a osmdesátých let pak mají rozhodující úlohu aktivity, které se orientují na prostorově, popřípadě i časově rozptýlené publikum. Linhart (1980) zmiňuje v této souvislosti poněkud překvapivě nikoliv televizi, ale četbu. Ty kulturní aktivity, které se odehrávají mimo domov, jako je návštěva kina, divadlo, koncertů nebo sportovního utkání mají spíše charakter příležitostných, vedlejších, avšak též „svátečnějších“ aktivit volného času. Právě tyto náročnější aktivity kulturního života a sport, spolu s veřejně politickou činností a zájmovou činností vystupují do popředí jako stylové prvky volného času přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Podle Linharta je vliv třídní příslušnosti, profesionálního zařazení a zejména vzdělání, pokud jde o sféru mimopracovní doby a volného času, na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let výrazně oslaben a promítá se pouze do úrovně realizace sebevzdělávacích, veřejně politických aktivit a do přístupu k náročnějším formám kulturního života (Linhart 1980).

⁵⁷ Jako venkov jsou označeny obce cca do velikosti 5tis. obyvatel.

Vedle Ústavu pro výzkum kultury se rozvoji kulturních a uměleckých aktivit v rámci volného času věnovali např. také (Filipcová, Gabal, Matějů (1986), pozornost byla věnována také sportu (Lapáčková 1980, Gabal, Rak 1981, Bárta, Nekola 1985, Merhautová, Joachismer 1985), tématu volného času a rodiny (Šolcová 1974, Fišerová 1972, Rendlová 1979, Rendlová 1982), volný čas je studován z pohledu životní úrovně a ve vazbě na životní prostředí (Librová 1983, 1986). Objevuje se také opět zájem architektů o širší aspekty životního způsobu a volného času (Aktiv 1974).

Kritičtější hlasy se začínají objevovat v druhé polovině osmdesátých let, kdy dochází k určitému uvolnění poměrů v souvislosti s tehdejší perestrojkou, kdy je opět konstatováno, že výsledky společenského vývoje nekorespondují s cíli, které byly stanoveny jako žádoucí. Detailní analýza dosavadního vývoje včetně rozvoje volného času a podmínek pro volný čas v tehdejší Československu konce osmdesátých let vedla k závěru nahradit paradigma rovnosti, paradigmatickým funkční nerovnosti a diferencovaného vývoje (Filipcová et. al. 1989).

5.1.5. Období po roce 1989

Rok 1989 a následná devadesátá léta přinášejí opět výraznou změnu. Otevřel řadu nových možností trávení volného času a odstranil řadu bariér, zrušena cenzura⁵⁸, na police se vrátily knihy, mohlo se cestovat, již v první polovině devadesátých let začínají vysílat soukromé rozhlasové a televizní stanice, vznikají soukromá divadla a obnovuje se spolkový život.

Bezprostředně po roce 1989 byla hlavní pozornost společenských věd a zejména sociologie zaměřena na sociální aspekty politické a ekonomické transformace a také na otázku rozpadu tehdejšího Československa. Značná pozornost byla věnována formování nových politických stran a volebních preferencí, zejména v souvislosti s volbami v letech 1990 a 1992⁵⁹ a volný čas nebyl tématem, které by stálo v bezprostředním centru pozornosti akademické obce.

⁵⁸ (podrobněji viz Čulík nedatováno)

⁵⁹ V letech 1990 a 1992 se konaly volby ještě v rámci tehdejšího Československa do Sněmovny lidu a Sněmovny národů Federálního shromáždění a také do České národní rady.

Krátce po sametové revoluci byla publikována krátká práce B. Filipcové „Leisure-Life Styles-Social Equality, která nabízí stručnou rekapitulaci, proč socialistický model ve svém pojetí volného času neuspěl. Filipcová mimo jiné konstatuje, že cíl definovaný jako „vysoká kultura pro všechny“ nekoresponduje s rozmanitostí a funkcemi volného času (Filipcová 1993).

Zajímavé téma si zvolili Vítěčková a Gatnar, kteří se na počátku devadesátých let zaměřili na časový fond začínajících podnikatelů a v tomto kontextu se částečně dotkli také volného času (Vítěčková, Gatnar 1993). Jak významně mohlo podnikání ovlivňovat volný čas, zejména pokud jde o jeho prostou (ne)přítomnost v životě začínajících podnikatelů, ilustruje skutečnost, že Vítěčková a Gatnar v roce 1990 mezi drobnými podnikateli registrovali i více než dvojnásobnou pracovní dobu, až 110,2 hodin týdně (Vítěčková, Gatnar 1993).

Také po roce 1989 je volný čas sledován nadále zejména v kontextu studia životního stylu, přičemž tento termín je často považován jako synonymum dříve používaného termínu způsob života.⁶⁰ Pokud před rokem 1989 bylo sledováno, zda volný čas přispívá ke sblížení sociálních skupin a vrstev v české společnosti, od počátku devadesátých let je naopak volný čas jedním z faktorů, na jehož základě je sledována možná diferenciací životních stylů. Volný čas je sledován jako složka životního stylu v rámci studia společenské transformace české společnosti, z hlediska sociální a kulturní soudržnosti a sociální stratifikace.

Již na počátku devadesátých let byl zahájen výzkumný projekt, který se zaměřil na studium transformace sociální struktury československé společnosti a později české společnosti a který navázal na obdobný projekt z šedesátých let. Projekt byl motivován snahou identifikovat a zachytit unikátní změny ve společnosti co nejkompexněji. Pokud jde o volný čas, pozornost je v této souvislosti věnována hlavně tzv. kulturnosti trávení volného času, která je považována za jednu ze statusotvorních dimenzí vertikální sociální diferenciací (Tuček, Machonin, Gatnar 2000).

Jiří Šafr (2008) se zaměřil na vztah kulturního vkusu a stratifikačního postavení a dospěl k závěru, že přestože je narušován postupnou individualizací životního

⁶⁰ K terminologii životní styl, životní sloh, životní způsob a způsob života viz např. Duffková (2006); Duffková, Urban, Dubský (2008); Kubátová (2010).

způsobu, v české společnosti převládá model třídní homologie, životní styl je tedy utvářen především vertikální pozicí v sociální struktuře (třída či individuální socioekonomický status), nicméně je také souběžně ovlivňován horizontálními složkami sociálního postavení, zejména na základě genderu a věku (Šafr 2008). Volnému času je věnována pozornost také v širším rámci studia mezigenerační reprodukce a mobility (Šafr 2012a).

Tuček a kol. (2006), kteří se zaměřili na české elity po 15 letech transformace, a mimo jiné sledovali i oblast volného času, uvádějí, že tato skupina tráví prací výrazně více času než ekonomicky aktivní populace a práci se věnují i doma. Navíc, pokud příslušníci elity porovnávali svou současnou situaci se situací před deseti lety, tři čtvrtiny z nich potvrdili, že se nyní práci doma věnují více. Větší pracovní nasazení se projevuje i na poněkud odlišných vzorech trávení volného času, častěji se věnují samostudiu, méně sledují televizi a příliš se nevěnují domácím pracím, což je ovšem dáno také výrazným zastoupením mužů (Tuček et al. 2006).

Volný čas je také zastoupen v publikacích, které se věnují pohledu na českou společnost na prahu 21. století (Tuček, Friedlanderová, Median, KMR. 2001; Friedlanderová Hana, Milan Tuček, Median. 2002, Tuček, M. et al. 2003). Friedlanderová, Tuček, Median (2002) se přitom snaží postihnout i některé „zlovyky“, jako je workoholismus, nadměrná aktivita u počítače, sledování videa či a plné vytížení prací a rodinou.

Významnější pozornost věnují volnému času Duffková a Tuček (2003), kteří vedle proměn vlastní volnočasové participace věnují pozornost také změnám v množství pracovní doby a aktivitám označovaným jako vázaný čas. Snaží se zachytit hlavní změny proměn v oblasti volného času, ke kterým došlo v prvním desetiletí po sametové revoluci. Pokud jde o volný čas, identifikují jeho hlavní orientace a konstatují rozrůzněnost způsobů trávení volného času (jeho individualizaci).

Možný (2002) se ve své publikaci *Česká společnost s podtitulem Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života* snaží postihnout ještě delší etapu vývoje české společnosti. V kapitole *Média, volný čas a způsob života* se snaží zachytit hlavní trendy, ke kterým došlo od poloviny 20. století. Podotýká, že „jemné sociální distinkce, jež vyznačovaly a oddělovaly stavy, třídy a komunity, zanikají v masové kultuře. Tím, jak se přenáší

udržování vzorců kultury a hodnot z reprodukčních strategií soudržných skupin na sociální reprodukci skrze neosobní instituce, se společnost homogenizuje a dochází postupně k zúžení pestré palety životních způsobů.“ (Možný 2002: 198)

Vývoji volnočasové participace v letech 1984 až 2011 se věnuje také Šafr (2012a, 2013), který mimo jiné potvrzuje pokračující trend sblížování kulturní úrovně venkovského a městského obyvatelstva.

Unikátním výzkumem menších měst v českém prostředí je dlouhotrvající výzkum kulturních a sociálních změn v lokální společnosti, který realizuje katedra Teorie kultury (kulturologie) ve třech městech Blatné, Českém Krumlově a Velkém Meziříčí ve dvouletých intervalech již od roku 1992. Hlavním tématem tohoto dlouhodobého výzkumu je role kulturní diverzity v procesu sociální a kulturní adaptace malých měst na modernizační a integrační procesy. Cílem výzkumu pak je zdokumentovat sociokulturní adaptaci měst v průběhu transformace české společnosti po roce 1989 a zároveň identifikovat rozdíly mezi jednotlivými městy, způsobené jejich historickými, sociálními a kulturními zvláštnostmi (Hubáček, Opletalová, Matějů 2009?).

V rámci projektu ISSP byl v roce 2007 realizován modul, který se zaměřil na problematiku volného času a sportu. Špaček a Šafr (2010) se v něm zaměřují na oblibu činností, vlastní volnočasovou participaci, sportování a čtení novinových titulů s ohledem na kulturní vkus a sociálním postavením ve společnosti a dospívají k závěru, že vazba mezi kulturním vkusem, trávením volného času a sociálním postavením v české společnosti existuje. Lidé s vyšším statusem se vyznačují oblibou kulturně náročnějších aktivit, pro muže z nižších vrstev je častější chození do hospody a pro ženy sledování telenovel (Špaček, Šafr 2010). Šafr a Patočková poté identifikovali tři základní volnočasové typy a zaměřili se na krátké srovnání se zahraničím (Šafr Patočková 2010).

Trávníček se podrobněji věnuje jedné z volnočasových aktivit a to čtenářství (Trávníček 2008, 2011). Mimo jiné si také klade otázku, zda patří čtení knih výhradně do oblasti volnému času, a na základě dat z empirického šetření dochází k závěru, že pro více než čtvrtinu ekonomicky aktivních obyvatel čtení knih souvisí, či spíše souvisí s jejich zaměstnáním (Trávníček 2008).

Franc a Knapík (2013) nabízejí pohled na volný čas z historické perspektivy. Na základě rozsáhlého studia archivních a dobových dokumentů sledují proměny volného času v poválečném období let 1945 -1967 a podrobněji se zaměřují na léta 1957 – 1967. Věnují se vývoji problematiky volného času a podrobně představují dobové formy trávení volného času, jako je například tramping, chataření a chalupaření, kutilství, věnují se však i rekreacím ROH a pionýrským táborem (Franc, Knapík 2013).

Na úrovni celé společnosti sleduje v určitých časových intervalech způsoby trávení volného času v rámci svých omnibusových šetření Centrum pro výzkum veřejného mínění a publikují základní zjištění ve formě výzkumných zpráv (např. Šamanová 2010).

Významná pozornost je věnována volnému času mládeže. Tematika volného času či některých jeho vybraných činností je součástí řady výzkumů shromážděných v Národním registru výzkumů o dětech a mládeži.

Většina resortních výzkumných pracovišť, která se problematice volného času v období sedmdesátých a osmdesátých let aspoň částečně věnovala, byla většinou zrušena na počátku devadesátých let. Volný čas se jako významná součást životního stylu naopak nově stává předmětem zájmu marketingových a reklamních společností a společností pro průzkum trhu i marketingově orientovaného vysokoškolského výzkumu (např. Bačuvčík 2011).

Jednou z prvních soukromých škol, které vznikly na začátku devadesátých let, byl také dnes již zaniklý Institut volného času. Pokud jde o akademický sektor, značná pozornost je v poslední době věnována právě problematice pedagogiky volného času, které se v poslední době věnuje řada vysokých škol. Vznikají katedry rekreologie, rozšiřuje se pozornost věnovaná cestovnímu ruchu a turismu, vzniká centrum výzkumu geografie volného času.

Spektrum příspěvků, které se problematiky volného času dotýkají, je poměrně široké. Obecně je však v rámci současné sociologie volný čas pojímán spíše jen jako jedna ze součástí životního stylu/způsobu, případně je životní styl operacionalizován pouze volnočasovou participací. V rámci různých publikací se lze sice setkat s rekapitulací základních přístupů ke studiu volného času a jeho funkcí, někdy i s odkazy na práce současných českých autorů, kteří se problematice volného času v rámci různých oborů

věnují, rozsáhlejší sociologická monografie, která by se věnovala tématice volného času po roce 1989, však chybí. Snad právě i z tohoto důvodu sestavil Fazik Čítanku s podtitulem Sociologie volného času a cestovního ruchu (Fazik 2011). Tuto určitou mezeru pak částečně zaplňují sborníky z konferencí např. sekce Sociologie integrálního zkoumání člověka a sekce Sociologie kultury a volného času Masarykovy české sociologické společnosti, (Fazik, Matějů 2006) sborník olomouckého vědeckého sympózia (Hodaň 2002a), které představují řadu zajímavých příspěvků drobnějšího rozsahu, a částečně také sborníky z konferencí pedagogiky volného času (Kaplánek 2006; Čech 2007; Sýkora 2008), pokud se nevěnují specifickým otázkám vývoje oborového kurikula. Sborník z olomouckého vědeckého sympózia obsahuje například mimo jiné příspěvek B. Hodaň s názvem *Kontroverzní úvaha na téma volný čas*, ve kterém dochází k závěru, že pojem volný čas je překonaný a zbytečný. Podle Hodaňova názoru je „zcela dostačující pojem „životní styl“ jako vyjádření všech možností, které nám „čas“, ve kterém náš život probíhá, nabízí. A to je pochopitelně problém hodnot a preferencí, které jsou individuálně velmi rozmanité.“ (Hodaň 2002b: 177)

5. 2. Vývoj a struktura pracovní doby a množství volného času

5. 2. 1. Vývoj zákonných úprav pracovní doby

Množství volného času je výrazně ovlivněno tím, kolik hodin trávíme v práci. V dnešní době má většina zaměstnaných lidí aspoň orientačně vymezenou pracovní dobu a v pracovní smlouvě je uvedena výše jeho úvazku. To, kolik hodin strávíme v práci, závisí na zákonné úpravě, která vymezuje pracovní dobu. Člověk samozřejmě může pracovat přesčas, ale pracovní doba vymezuje kolik hodin týdně, resp. denně by se měl člověk věnovat práci. Podívejme se nyní podrobněji, jak se vyvíjela zákonná délka pracovní doby v Československu a později také v České republice v průběhu 20. století, která nejen určovala kolik hodin týdně má být věnováno práci, ale také kolik dní v týdnu se má člověk práci věnovat.

Před založením Československa byla legální pracovní doba 11 hodin denně, nicméně v mnoha průmyslových odvětvích byla nižší (Linhart, Vítěčková 1975). Přejít na osmihodinovou pracovní dobu se v tehdejší Československu uskutečnil krátce po jeho založení již v roce 1918. Československo uzákonilo osmihodinové

pracovní podmínky zákonem číslo 91 právě 19. prosince 1918. "Skutečná délka pracovní doby nesmí přesáhnout více než osm hodin ve čtyřiaadvaceti hodinách nebo nejvýše čtyřicet osm hodin týdně." (zákon 91/1918) Nicméně, je třeba připomenout, že se stále jednalo o šestidenní pracovní týden.

V roce 1931 sice Ministerstvo Sociální péče navrhlo zákon o zkrácení na 40 hodinovou pracovní dobu (Štern 1934), ale k další úpravě pracovní doby došlo až v roce 1956. Nicméně již ve třicátých letech byla skutečná pracovní doba často kratší. V roce 1930 například Baťa ustavil pro své zaměstnance pětidenní pracovní týden s 45 hodinami týdně a několik dalších továren zkrátilo svým zaměstnancům pracovní dobu přechodně. (Štern 1934) Zejména v souvislosti s ekonomickou krizí klesla skutečná pracovní doba u některých zaměstnavatelů na 40 hodin týdně a někdy i méně (Bitterman 1934).

V roce 1956 byla zákonem č. 45/ 1956 o zkrácení pracovní doby, zkrácena pracovní doba ze 48 na 46 hodin týdně. Pracovní dobu zákon rozdělil na šest dní, v sobotu zpravidla kratší, pracovní doba měla být v sobotu minimálně 5 hodin. Také Zákoník práce z roku 1965 (zákon č. 65/1965 Sb.) stanovil délku pracovní doby na nejvýše 46 hodin týdně. Podle zákoníku práce z roku 1965 byla sice týdenní pracovní doba rozvržena ještě na zpravidla šest pracovních dní tak, aby v jakýkoli den nepřesáhla osm hodin, ale již na konci šedesátých let přešla česká společnost k pětidennímu pracovnímu týdnu. Tento přechod se uskutečňoval postupně, nejprve byly zaváděny dvě volné soboty v měsíci.

Pokud jde o délku dovolené, zákoník práce z roku 1965 stanovil základní délku dovolené na 2 týdny – 4 týdny podle délky pracovního poměru po dovršení 18. roku věku, výjimky byly pro osoby mladší 18 let nebo naopak starší 50 let. Ještě delší dovolenou měli učitelé, včetně učitelek MŠ.

V roce 1992 byla zákonem č. 451/ 1992 Sb. ustavena pracovní doba maximálně 43 hodin týdně. Nicméně skutečná pracovní doba byla i v devadesátých letech vyšší. Jak jsem již zmínila, na začátku devadesátých let, která otevřela celou řadu nových možností a řada lidí zakládala své podnikání, registrovali Vítečková a Gatnar v roce 1990 mezi drobnými podnikateli i více než dvojnásobnou pracovní dobu 110,2 hodin týdně. (Vítečková, Gatnar 1993)

V současnosti délku pracovní doby stanovuje zákoník práce z roku 2006 (zákon 262/2006 Sb. v jeho pozdějším znění). Základní délka pracovní doby je stanovena na 40 hodin týdně, pro pracovníky ve dvousměnných provozech na 38,75 hodiny týdně a pro pracovníky ve třisměnných provozech a pracujících v podzemí při těžbě uhlí, rud a nerostných surovin, v důlní výstavbě a na báňských pracovištích na 37,5 hodiny týdně. Základní výměra dovolené činí nejméně 4 týdny v kalendářním roce, dovolená zaměstnanců vybraných zaměstnavatelů⁶¹ je 5 týdnů v kalendářním roce a dovolená pedagogických pracovníků a akademických pracovníků vysokých škol činí 8 týdnů v kalendářním roce. Řada zaměstnavatelů dnes navíc poskytuje svým zaměstnancům pátý týden dovolené ve formě zaměstnaneckého benefitu.

5.2.2. Přechod na pětidenní pracovní týden

Přechod na pětidenní pracovní týden byl reflektován výzkumem veřejného mínění, který byl realizován v roce 1970. Jak se uvádí v úvodu výzkumné zprávy, přechod na pětidenní pracovní týden s sebou přinesl i určité komplikace ve službách a dopravě. (Názory 1970) Většina občanů však přechod na pětidenní pracovní týden uvítala. Podívejme se nyní stručně na výsledky toho výzkumu, který vedle názoru na úpravu pracovního týdne přináší také stručnou informaci, jak tento nově získaný čas lidé využívali.

Pokud jde o hodnocení přechodu na pětidenní pracovní týden, 48 % respondentů ho považovalo za velmi dobrou věc, 34 % za dobrou věc, 13% za dobrou i špatnou a pouhá 2 % za špatnou.⁶² Na otázku, co jim přináší nově nabytý volný čas, odpovědělo 80 % respondentů. Podle jejich odpovědí byl tento čas využíván na práce v domácnosti (úklid, praní apod. 19 %), poskytoval více volna, které je možné použít na soukromý život nebo společenský život, zábavu, sledování televize nebo péči o sebe (15 %), více času na rodinu a děti (12 %), odpočinek (11 %), rekreaci, turistiku a cestování (7 %), různé práce (stavba domku, zahrada, chata, melouch apod. – 5 %), více času na záliby a koníčky (3%), kulturu, sebevzdělávání a sport (3 %), nebo je sobota využívána na různé

⁶¹ Vybrané zaměstnavatele specifikuje §109 odst. 3. jedná se např. o zaměstnance, jejichž zaměstnavatelem je stát, státní fond, územně samosprávný celek.

⁶² Otázka zněla: „Myslíte si, že pětidenní pracovní týden je věc velmi dobrá, dobrá, dobrá i špatná, špatná nebo velmi špatná?. Odpověď nevim zvolila 4%, odpověď velmi špatná 0 %. (Názory 1970)

práce, aby mohla být volná neděle (2 %). Jak tedy tyto výsledky naznačují, zvýšení volného času bylo jen malou částí populace využíváno na zvýšení jejich kulturní participace, pokud jde o její vyšší formy, nicméně ke kontaktu s kulturními statky mohlo vedle sledování televize docházet také v rámci řady jiných činností, jako je například turistika a cestování, koníčky a záliby nebo aktivity s rodinou.

Jak potvrzují i Filipcová, Linhart a Vítečková na základě znalosti výzkumů a sociologických sond z šedesátých a sedmdesátých let, zkrácení pracovní doby tedy s sebou nepřineslo očekávaný růst vzdělávání, nárůst zájmu o náročnější formy kulturních a sportovních aktivit a nedošlo rovněž ani ke zvýšení společenské a politické angažovanosti (Filipcová, Linhart, Vítečková 1983).

Pokud jde o nevýhody přechodu na pětidenní pracovní týden, nějakou nevýhodu zmínilo 30 % respondentů, 55 % neshledávalo na přechodu k pětidennímu pracovnímu týdně žádné nevýhody, 15 % se pětidenní pracovní týden netýkal nebo volili odpověď nevím. Nevýhody byly spatřovány zejména v nižším výdělku (8 %), s nemožností si nic zařídit a obstarat, protože sobota je „mrtvý den“ (4 %), s jinými obtížemi s nákupem zboží (fronty, výběr a kvalita zboží apod.) (3 %), zmiňovány byly stížnosti na služby 3 %, uzavření potravinářských prodejen (2 %) i prodejen s nepotravinářským zbožím (2 %), nutností často v sobotu pracovat (2 %) a dokonce 1 % respondentů v této souvislosti uvedlo, že volný čas jim nestačí⁶³ (Názory 1970).

5. 2. 3. Časová struktura dne a týdne

Jak již bylo zmíněno v rámci kapitoly 5. 1., byly v průběhu šedesátých až osmdesátých let realizovány celkem tři šetření o využití času, a to na přelomu let 1960/1961, 1967 a na přelomu 1979/1980. Jak upozorňují autoři, kteří pracovali se základními datovými soubory, šetření nebyla úplně shodná, nicméně umožňují vytvořit si základní představu o změnách struktury časového fondu české populace v tomto období (srovnej například Vítečková 1985, Pácl 1982).

⁶³ 5 % respondentů pak uvedlo jinou odpověď. (Názory 1970)

Tabulka 5. 1. Vývoj týdenní délky práce v hlavním zaměstnání u ekonomicky aktivních v letech 1960 -1980- průměrný týden, údaje v hodinách a desetínách

Rok	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
1961	48,0	48,4	56,9	42,8	42,4	40,4
1967	47,6	46,0	54,4	40,0	42,8	39,4
1980	43,4	41,4	48,1	38,3	37,0	39,0

Pramen: Šetření o využití času ÚKLKS 1961, FSÚ 1967 a FSÚ1980 podle Vitéčková 1985.

Mezi lety 1960 až 1967 k výraznější změně v časové struktuře nedošlo. Pokud srovnáme údaje za rok 1961 a 1980 došlo u všech kategorií ekonomicky aktivních k poklesu délky pracovní doby. Výraznější byl tento pokles u mužů než u žen, zejména u pracujících v družstvech, jednalo se převážně o oblast zemědělství.

Tabulka 5. 2. Vývoj týdenního objemu volného času pro ekonomicky aktivní v letech 1960 -1980- průměrný týden, údaje v hodinách a desetínách

Rok	Muži			Ženy		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevníci	Dělnice	Zaměstnankyně	Družstevnice
1961	33,6	36,0	28,1	18,8	21,5	16,5
1967	31,2	34,6	23,4	20,6	23,4	15,3
1980	33,1	35,7	28,1	23,1	26,6	19,1

Pramen: Pramen: Šetření o využití času ÚKLKS 1961, FSÚ 1967 a FSÚ1980 podle Vitéčková 1985.

Jak je z tabulky 5. 2. patrné, došlo mezi lety 1960 – 1980 ke zvýšení volného času zejména u žen. U mužů množství volného času stagnovalo. Přesto však měly ženy na začátku osmdesátých let volného času stále ještě zhruba o 10 hodin týdně méně než muži, pokud jde o jednotlivé kategorie.

Srovnáme-li pokles pracovní doby u mužů s jejich stagnací množství volného času, pak lze konstatovat, že hodiny, o které se snížila pracovní doba, nebyly využity ve prospěch volného času. To potvrzuje, že zkrácení pracovní doby ještě nemusí automaticky znamenat prodloužení délky volného času.

Bohužel souvislou časovou řadu, která by umožnila srovnání s dalšími léty, nemáme k dispozici. V rámci Evropské unie je dlouhodoběji sledován vývoj pracovních podmínek v Evropě (Průzkum pracovních podmínek v Evropě - European Working

Conditions Survey, zkráceně EWCS) a toto šetření sleduje od roku 2000 také situaci v České republice. Z výsledků poslední vlny vybírám následující 2 údaje, které se týkají množství hodin strávených v hlavním zaměstnání a také počet hodin strávených placenou a neplacenou prací.

Tabulka 5. 3. představuje množství hodin týdně, které respondent odpracoval ve svém hlavním zaměstnání. Ve výsledných tabulkách, které jsou k dispozici, byli respondenti rozděleni do 3 kategorií: na ty, co pracovali méně než 30 hodin týdně; na ty, co pracovali 30 – 40 hodin týdně a na ty, kteří pracovali více než 40 hodin týdně.

Pokud jde u muže, v letech 2000 a 2005 více než polovina z nich pracovala více než 40 hodin týdně. Mezi lety 2000 a 2005 došlo k mírnému nárůstu podílu mužů, kteří pracovali více než 40 hodin týdně na 58 %. V roce 2010 jejich podíl ve srovnání s rokem 2005 výrazněji poklesl a snížil se na 46 %. Pokud jde o srovnání v rámci Evropy, muži v České republice strávili v práci více hodin než průměrný Evropan.

Tabulka 5. 3. zachycuje také vývoj pracovní doby českých žen. V tomto případě mezi lety 2000 – 2005 k výraznějším proměnám nedošlo, více než polovina ekonomicky aktivních žen ve sledovaných letech pracovala 30 – 40 hodin týdně. Oproti průměrným Evropankám pracují Češky déle, zvláště výrazný je u Češek stále nižší podíl kratších úvazků, než je průměr EU. Jak u mužů, tak u žen je podíl pracujících více než 40 hodin týdně v České republice vyšší zhruba o 15 % - 24 % ve srovnání s evropským průměrem.

Tabulka 5. 3. Kolik hodin týdně obvykle pracujete ve svém hlavním zaměstnání – údaje v %

		2000				2005				2010			
		méně než 30	30 až 40	více než 40	N	méně než 30	30 až 40	více než 40	N	méně než 30	30 až 40	více než 40	N
ČR	Muži	2,9	45,0	52,1	501	6,1	36,2	57,7	423	6,3	47,3	46,4	447
	Ženy	7,9	57,3	34,8	460	11,0	55,2	33,8	511	9,1	56,6	34,3	501
	Celkem	5,1	50,3	44,6	961	8,3	44,6	47,1	934	7,5	51,3	41,1	948
EU 27	Muži	6,3	58,1	35,6	17 123	6,8	59,5	33,8	12 066	9,1	60,2	30,7	16 838
	Ženy	27,1	53,1	19,9	15 099	26,6	56,5	17,0	12 757	28,6	55,3	16,1	17 499
	Celkem	15,3	55,9	28,7	32 222	15,6	58,1	26,2	24 823	18,0	58,0	24,0	34 337

Pramen: Průzkum pracovních podmínek v Evropě 2010 (European Working Conditions Survey, EWCS).

Tabulka 5. 4 zachycuje údaj počtu hodin strávených placenou a neplacenou prací týdně, k dispozici jsou data za roky 2005 a 2010. Jestliže data v tabulce 5. 3. ukázala, že muži stráví v placené práci více času než ženy, z údajů v tabulce 5. 4. je zjevné, že pokud jde o celkový čas, který je věnován jak placené, tak i neplacené práci, více zaměstnané jsou v tomto případě ženy. Navíc jejich podíl v kategorii 70 hodin a více v roce 2010 vzrostl oproti roku 2005 o 10 %, zatímco v případě mužů nedošlo k výraznějším změnám.

Tabulka 5. 4. Počet hodin strávených placenou a neplacenou prací týdně - údaje v %

		2005				2010			
		méně než 40	40 až 70	více než 70	N	méně než 40	40 až 70	více než 70	N
ČR	Muži	10,5	79,0	10,5	417	7,1	82,4	10,5	443
	Ženy	9,9	62,1	28,0	507	4,8	56,2	38,9	494
	Celkem	10,3	71,5	18,2	924	6,1	71,0	22,9	937
EU 27	Muži	11,1	75,0	13,9	11 814	11,3	75,1	13,6	16 501
	Ženy	13,6	53,5	32,9	12 510	13,3	54,9	31,7	17 144
	Celkem	12,2	65,4	22,4	24 324	12,2	65,9	21,9	33 645

Pramen: Průzkum pracovních podmínek v Evropě 2010 (European Working Conditions Survey, EWCS).

Pokud však na tato data budeme nahlížet v kontextu s údaji o růstu, res. poklesu pracovní doby mezi lety 2005 až 2010, uvedenými v tabulce 5. 3., lze usuzovat, že mezi lety 2005 až 2010 se jak u mužů, tak u žen, zvýšila zejména časová náročnost neplacené práce. U mužů klesla doba strávená v práci, ale souhrn hodin strávených placenou a neplacenou prací se příliš nezměnil. Ženy strávily v placené práci zhruba stejně času, ale zvýšila se souhrnná doba placené a neplacené práce.

Kolik mají Češi a Češky volného času? Tento údaj bohužel Průzkum pracovních podmínek v Evropě 2010 nenabízí. Jen uvádí, že zhruba pro čtvrtinu českých mužů a pro pětinu českých žen jejich pracovní doba není moc vyhovující, pokud jde o rodinu a další společenské závazky mimo práci. Ženy jsou se svým rozvržením pracovní doby spokojenější než muži. Více než polovina mužů i žen je se svým rozvržením pracovní doby spokojena a více než pětina mužů a čtvrtina žen je velmi spokojena.

Pro zjištění subjektivního odhadu množství volného času a lze použít data CCVM z jejich omnibusových šetření, ve kterých v pravidelných intervalech pokládali i otázky týkající se volného času. Data o množství volného času jsou k dispozici za roky 2005 a 2009 (viz tabulka 5. 5.) Respondenti odpovídali na otázku, kolik asi mají volného času ve všední den, v sobotu a v neděli.

Tabulka 5.5. Odhad množství volného času v letech 2005 a 2010 – údaje v %

	2005			2009		
	všední den	sobota	neděle	všední den	sobota	neděle
0	6	2	1	6	2	1
1-2	25	6	4	25	5	3
3-4	33	15	12	33	15	11
5-6	18	25	23	18	26	23
7-9	9	22	24	7	21	24
10-14	7	25	30	7	23	29
více než 15	1	3	4	2	5	4

Pramen: CVVM, podle Šamanová 2010.

Podle vyjádření respondentů nedošlo, pokud jde o volný čas, mezi lety 2005 a 2009 téměř k žádné změně. Respondenti odhadli množství svého volného času v těchto letech téměř identicky. Ve všední den mají nejčastěji 3 -4 hodiny volného času. Toto množství volného času má třetina respondentů, čtvrtina má volného času ve všední den 1 -2 hodiny a 18 % má volného času v tyto dny 5-6 hodin. Dalších 16 % má volného času ještě více a 6 % respondentů uvedlo, že ve všední den žádný volný čas nemají. O víkendu mají Češi výrazně více volného času. Pokud jde o sobotu, více než čtvrtina má k dispozici 10 hodin volného času a více, další čtvrtina 5-6 hodin a zhruba pětina 7 -9. Zdá se, že neděle je stále vnímána jako svátečnější den, protože podle svého odhadu mají Češi v neděli o něco více volného času než v sobotu. 10 a více hodin volného času měla v neděli zhruba třetina respondentů.

Bohužel data, která máme k dispozici, nám neumožňují přímé srovnání. Nicméně také data z let 2005 až 2010 však naznačují, že mezi zkrácením pracovní doby a množstvím volného času neexistuje přímá úměra.

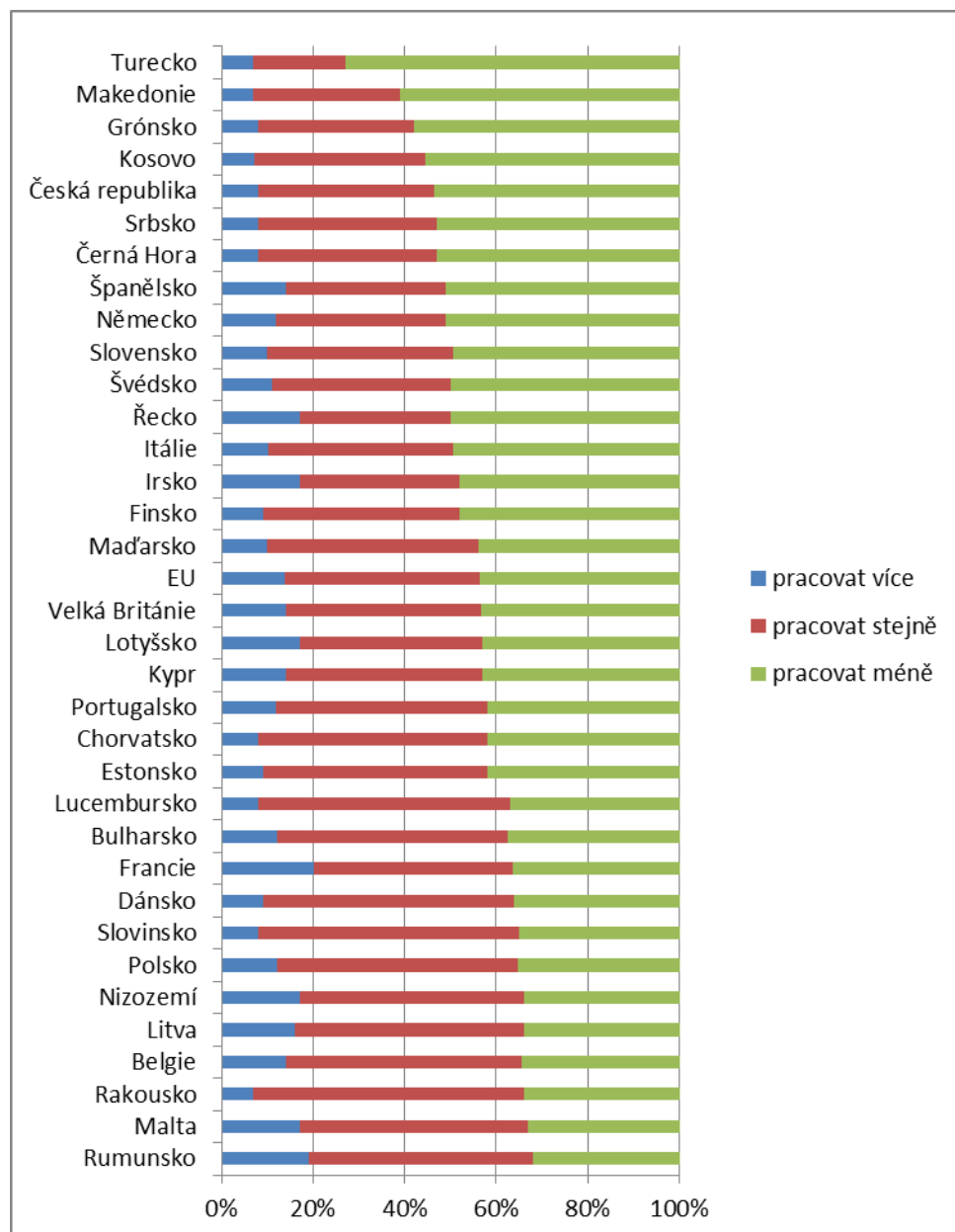
Pokud jde o časovou strukturu, můžeme se vedle absolutních hodnot, které vyjadřují, kolik času věnujeme práci a kolik hodin máme volného času, zaměřit také na to, jak toto rozložení lidem vyhovuje, zda by chtěli některým z těchto činností věnovat více či méně času.

V rámci třetího průzkumu kvality života v Evropě European Quality of Life Survey 2012⁶⁴, bylo také sledováno, zda jsou lidé v jednotlivých státech spokojeni s rozsahem své pracovní doby nebo by raději pracovali více nebo méně hodin. Výsledky byly prezentovány formou podílu populace rozdělené do tří kategorií na ty, kdo by chtěli pracovat více, na ty, kdo by chtěli pracovat stejnou dobu, jako pracují, a na ty, kteří by chtěli pracovat méně. Z grafu 5. 1., který zachycuje i odpovědi občanů ostatních evropských států, je patrné, že občané České republiky patřili k těm, kteří by preferovali možnost pracovat méně. Této variantě dává přednost více než polovina českých respondentů (54 %), pro necelých 40 % Čechů jejich skutečný rozsah pracovní doby odpovídá jejich představám a pouze 8 % respondentů z České republiky by chtělo pracovat více. Nejvíce byli spokojeni se svým současným rozsahem pracovní doby

⁶⁴ Terénní práce v jednotlivých zemích probíhaly od září 2011 do února 2012.

obyvatelé Rakouska, téměř 60 % z nich by chtělo pracovat ve stejném rozsahu, ve Francii pak byl největší podíl těch, kteří by chtěli pracovat více, rovných 20 %.

Graf 5. 1. Pracovní doba (více, stejně, méně) - údaje v %

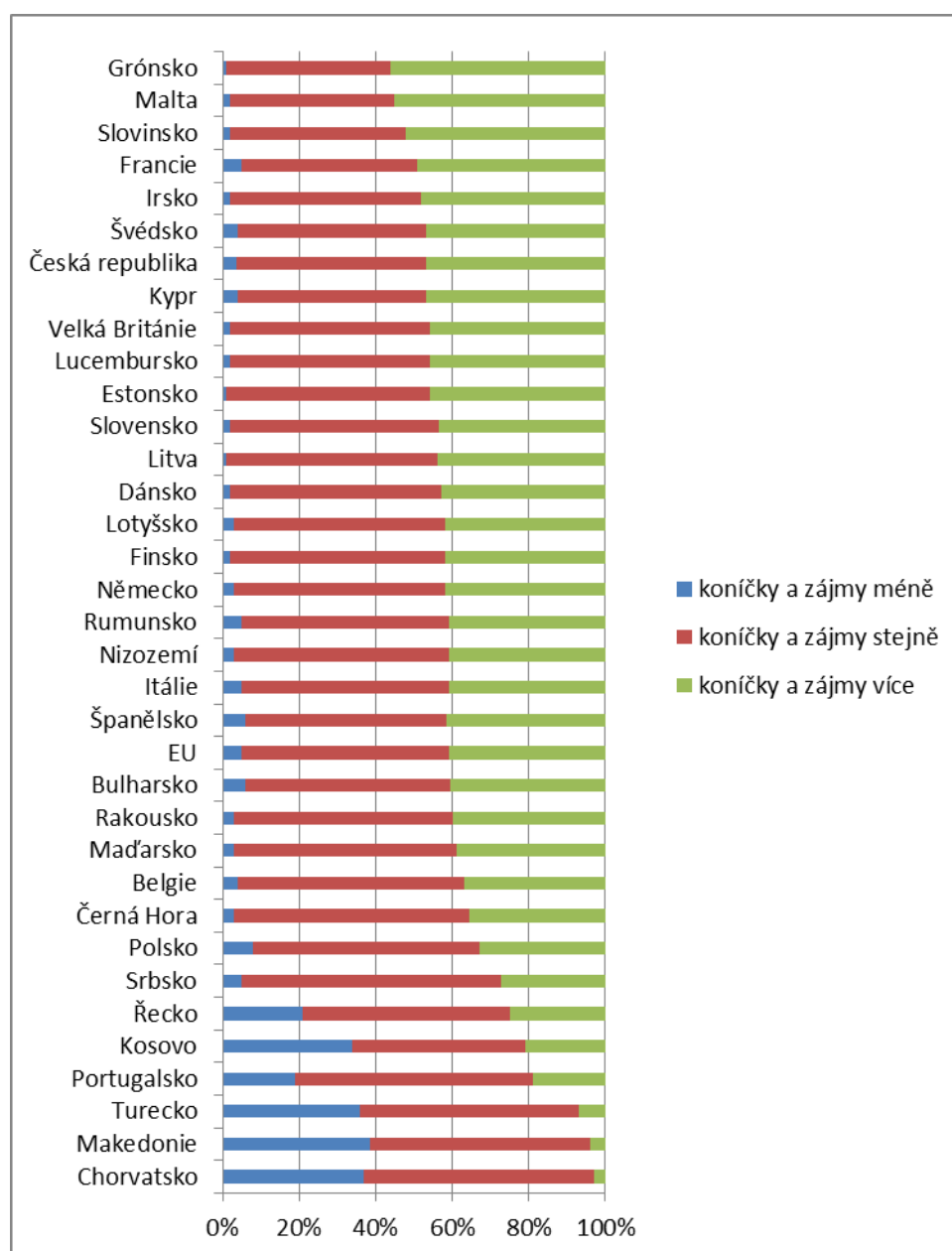

Pramen: Průzkum kvality života v Evropě 2012 (European Quality of Life Survey 2012)

V rámci sekce, která se dotazovala, zda se respondent určitým činností věnuje vyhovující množství času, nebo by si přáli jim věnovat méně času či více času, se respondenti měli vyjádřit také o svých koníčcích a zájmech. Pokud jde o tuto oblast, ve většině států byla více než polovina respondentů s množstvím času, který má na své

koníčky a zájmy spokojena, další poměrně početná skupina si přála mít času na koníčky a zájmy více. S výjimkou Chorvatska, Makedonie Turecka, Portugalska, Kosova a Řecka se v jednotlivých státech podíl občanů, kteří by se chtěli koníčkům věnovat méně, pohyboval pod hranicí 10 % a v řadě případů byl menší než 5 %. Pokud jde o Českou republiku, s množstvím času, který může věnovat svým koníčkům a zájmům, byla spokojena přesně polovina populace, 47 % by pak mělo rádo na tyto aktivity více času a pouhá 3 % Čechů by chtěla věnovat na koníčky a zájmy méně času.

Graf 5. 2. Množství času na koníčky a zájmy (více, stejně, méně - údaje v %

Pramen: Průzkum kvality života v Evropě 2012 (European Quality of Life Survey 2012)

To, jak jsou Češi spokojeni s množstvím času vyhrazeným pro jednotlivé typy aktivit, sledoval rovněž již zmiňovaný výzkum ISSP z roku 2007, který soustředil pozornost na 4 oblasti: volnočasové aktivity; domácí práce; čas s rodinou a placené zaměstnání. Data z výzkumu ISSP 2007 potvrzují, že pokud jde o volnočasové aktivity, více než polovina Čechů by se chtěla volnočasovým aktivitám věnovat více a pouhá 4 % méně času. Významně více by také chtěli Češi trávit čas s rodinou, pouhá 4 % by chtěla trávit s rodinou méně času. Tabulka 5. 6. zachycuje odpovědi všech respondentů. Pokud jde o placenou práci, logicky se některých respondentů tato otázka netýká. Pokud budeme sledovat pouze odpovědi těch, kteří odpověděli jednou z variant pětistupňové škály, tedy k těm, již se tato otázka netýká nebo neuměli vybrat odpověď, pak dostáváme podobný výsledek jako ve výše zmíněném průzkumu kvality života v Evropě, 49 % by chtělo v práci trávit méně času, 46 procent stejně a pouhých 5 % více.

Tabulka 5. 6. Frekvence aktivit – údaje v procentech

	mnohem více času	o něco více času	stejně času	o něco méně času	mnohem méně času	neumí vybrat, nevztahuje se	celkem
volnočasové aktivity	15	39	40	3	1	3	100
domácí práce	2	9	47	27	10	4	100
čas s rodinou	13	34	45	4	0	3	100
placené zaměstnání	4	6	28	18	9	34	100

N=1222

Pramen: ISSP 2007, Česká republika, vlastní výpočet

5. 3. Funkce a charakter volného času

Vedle množství volného času, který má člověk k dispozici, se můžeme podívat také na to, s čím si lidé volný čas spojují. Z výzkumu, který realizoval na začátku sedmdesátých let Ústav pro výzkum kultury, vybírám údaj o tom, s čím si nejvíce lidé v té době spojovali volný čas. Respondentům byla položena otázka, po čem nejvíce

touží, když splnili všechny povinnosti a mají čas na sebe⁶⁵. Respondenti mohli vybrat až tři možnosti. Výsledky zachycuje tabulka 5. 7.

Tabulka 5. 7. Když jste splnil všechny povinnosti a máte čas na sebe, po čem nejvíce toužíte: (pořadí 1 – 3. místo.) - údaje v procentech

	Uvedli na 1. místě	Uvedli na 2. místě	Uvedli na 3. místě	Neuvedli	Celkem (v %)	Součet 1-3
Prostě si odpočinout, načerpat nové síly, pořádně se vyspat	31	16	14	39	100	61
Pobavit se, rozptýlit, zasmát, přijít na jiné myšlenky	26	26	20	28	100	72
Toužím po pohybu, chci pravidelně cvičit, sportovat	7	9	8	76	100	24
Prožívat umělecké zážitky, inspirovat se uměním	3	4	7	86	100	14
Rozvíjet své vědomosti a znalosti	3	5	8	84	100	16
Něco vytvářet, vyrábět, uplatnit své znalosti, schopnosti	9	10	13	68	100	32
Dělat něco pro lidi, pro společnost	2	7	9	82	100	18
Věnovat se rodině, dětem	19	22	17	42	100	58

Pramen: Ústav pro výzkum kultury podle Cejp 1974.

Jak je patrné, volný čas si Češi na počátku sedmdesátých let spojovali hlavně s odpočinkem a zábavou. Významné bylo také trávení volného času s rodinou. Aktivity, které by vedly k rozvoji člověka nebo ke kontaktu s uměním, byly zmiňovány pouze velmi malou částí populace a na prvních třech místech je zmiňovalo pouze okolo 15 % populace.

⁶⁵ Respondentům byla položena otázka: Když jste splnil všechny povinnosti a máte čas na sebe, po čem nejvíce toužíte: (pořadí 1 – 3. místo)

Srovnatelný údaj ze současných výzkumů opět nemáme, nicméně podobné téma sledoval výzkum ISSP 2007, i když poněkud jiným způsobem. Respondentům byla položena otázka, jak často tráví - podle svého vyjádření - volný čas navazováním užitečných kontaktů, relaxací a odpočinkem nebo učením a rozvojem dovedností. Odpovědi respondentů zachycuje tabulka 5. 8.

Tabulka 5. 8. Trávení volného času⁶⁶ -- údaje v %

	Velmi často	Často	Občas	Zřídka	Nikdy	Neumí vybrat
navazování užitečných kontaktů	4,3	15,2	36,3	31,1	11,9	1,3
relaxace a odpočinek	15,1	41,5	32,6	9,4	1,0	0,5
učení a rozvoj dovedností	5,8	18,2	35,8	28,2	10,6	1,4

N=1222

Pramen: ISSP 2007, Česká republika, vlastní výpočet.

Podle očekávání trávili Češi nejvíce volného času z nabízených možností relaxací a odpočinkem i na počátku nového tisíciletí. Potvrzuje se tedy, že relaxační funkce je nadále významnou funkcí volného času. To, zda se její význam změnil, nám bohužel tato data neumožňují zjistit. Pokud jde o variantu učení a rozvoj dovedností, došlo zřejmě při dotazování k určitému zkreslení. V úvodu dotazování byl sice vymezen respondentům volný čas jako *doba, kdy se nezabývají prací, domácími povinnostmi nebo jinými činnostmi, které musí dělat*, ale významná část studentů a učňů toto zřejmě nezohlednila při odpovědi na tuto otázku.⁶⁷ 30 % z nich totiž uvedlo, že se učení a rozvoji dovedností věnují velmi často a dalších 50% často. Nelze příliš předpokládat, že se v tak velkém rozsahu učí a studenti věnovali sebevzdělávání a rozvoji dovedností, které by nesouvisely s přípravou do školy. Pokud nebudeme brát v úvahu studenty, klesnou hodnoty uvedené v tabulce 5. 8. na 3,8 % pro velmi často a 16 % pro často.

Varianta navazování užitečných kontaktů v sobě obsahuje utilitární podtext. Poměrně nízké hodnoty naznačují, že si respondenti volný čas spojují s něčím, co nemá

⁶⁶ Lidé využívají svůj volný čas různými způsoby. U každé z následujících položek řekněte, prosím, jak často trávíte svůj volný čas ...

⁶⁷ Výzkumu se zúčastnili respondenti starší 18 let.

přinášet bezprostřední užitek. Jak potvrzují údaje v tabulce 5. 9. upevňování kontaktu s ostatními lidmi je naopak důležitou součástí volného času. Pro více než tři čtvrtiny respondentů je pak volný čas dobou, kdy mohou být sami sebou, 16 % zažívá ve volném čase tento pocit částečně, pouhých 5 % málo nebo vůbec.

Tabulka 5. 9. Charakter volného času⁶⁸ – údaje v %

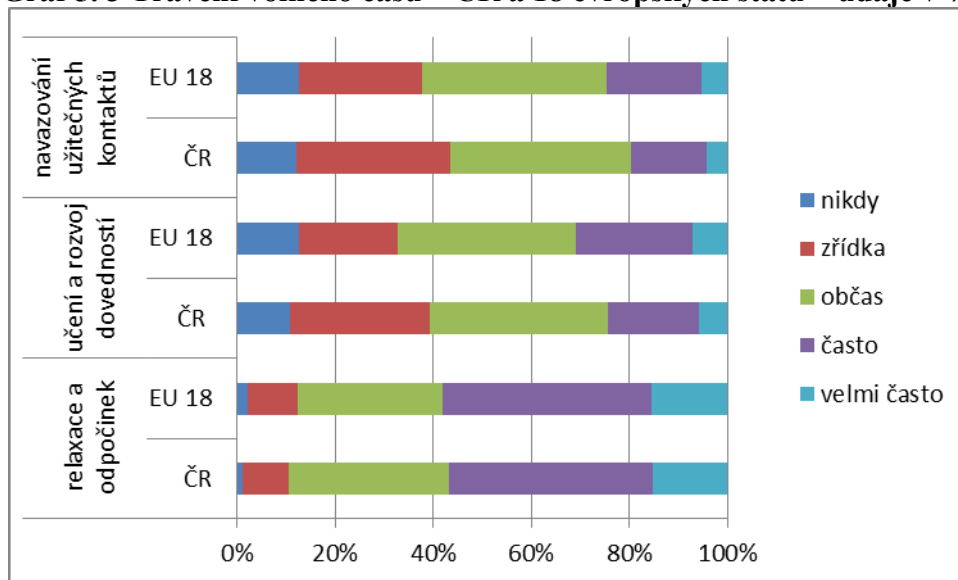
	velmi hodně	dosti	částečně	málo	vůbec	neumí vybrat
do jaké míry se cítíte sám sebou	35,2	41,3	15,7	4,0	1,0	2,8
upevňovat vztah s ostatními lidmi	18,4	43,4	25,4	9,0	1,7	2,1

N=1222

Pramen: ISSP 2007, Česká republika, vlastní výpočet

Vzhledem k tomu, že výzkum ISSP je mezinárodní, je možné srovnat odpovědi českých respondentů s jejich zahraničními kolegy. Mezinárodnímu srovnání české populace s evropským průměrem za vybraných 18 zemí⁶⁹, které se výzkumu účastnily, jsem se věnovala s kolegou Jiřím Šafrem. (Šafř, Patočková 2010). Krátké srovnání uvádím ve formě grafu 5. 3.

Graf 5. 3 Trávení volného času – ČR a 18 evropských států – údaje v %

Pramen: ISSP 2007 podle Šafř, Patočková (2010)

⁶⁸ Do jaké míry můžete při svých volnočasových aktivitách ...

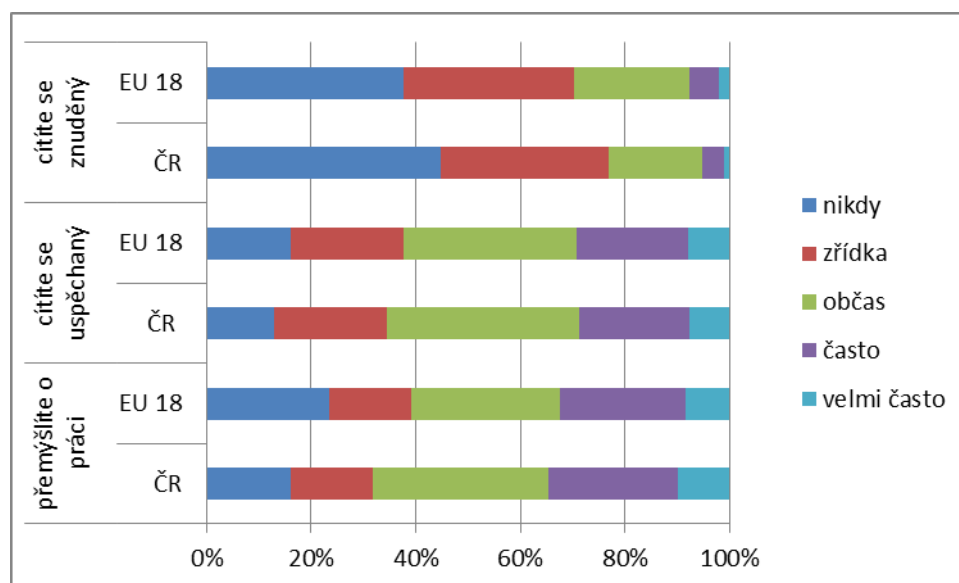
⁶⁹ Jednalo se o následující evropské státy: Rakousko, Belgie (Flandry), Finsko, Francie, Německo, Irsko, Norsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie, Bulharsko, Chorvatsko, Maďarsko, Litva, Polsko, Rusko, Slovensko, Slovinsko.

Jak je patrné z grafu 5. 3., Češi se od evropského průměru příliš neliší. Zhruba stejně často si spojují volný čas s relaxací a odpočinkem a o něco méně s učením a rozvojem dovedností. Také o méně spojují volný čas s navazováním užitečných kontaktů.

Ve výzkumu ISSP 2007 byla respondentům také položena otázka, jak moc se ve svém volném čase cítí znudění, jak moc se cítí uspěchaní nebo přemýšlí o práci. Odpovědi na tyto otázky představuje graf 5. 4., který zároveň opět přináší porovnání s průměrem za 18 evropských zemí

Ve volném čase se nikdy necítí znuděná téměř polovina české populace a další třetina se cítí být znuděná pouze zřídka. Velmi nebo velmi často se ve volném čase nudí pouze 5 % české populace. Ve srovnání s evropským průměrem se Češi ve volném čase nudí o něco méně. Zato se o něco více cítí uspěchaní (třetina Čechů často a velmi často) a častěji ve volném čase přemýšlí o práci (36 % velmi často nebo často).

Graf 5. 4 Pocity ve volném čase – ČR a 18 evropských států – údaje v %

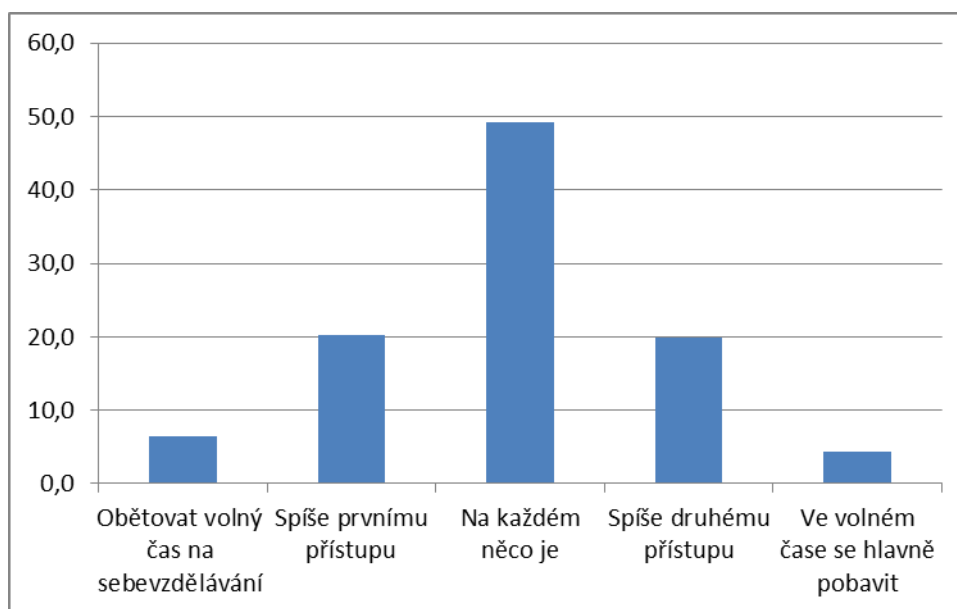
Pramen: ISSP 2007 podle Šafr, Patočková (2010)

A jak moc si Češi spojují volný čas se zábavou? Zajímavý pohled na tuto otázku poskytují výsledky výzkumu Sociální a kulturní soudržnosti, kde byla respondentům

mimo respondentům předloženy dva výroky a měli si vybrat, ke kterému by se přiklonili.⁷⁰

Výsledky shrnuje graf 5. 5. Téměř polovina populace si spojuje volný čas jak se sebevzděláváním, tak se zábavou. Variantu odpovědi, že na obou výrocih něco je, si vybralo 49 %. K možnosti spíše obětovat volný čas pro sebevzdělání s určitou částí zábavy volilo 20 % populace a obdobně spíše k zábavě s určitým prvkem sebevzdělávání se klonilo také okolo 20 %. Krajní možnosti, totiž souhlas s pouze jedním výrokem volilo jak v případě obětovat volný čas na sebevzdělávání tak i v případě výroku hlavně se ve volném čase pobavit pouze okolo 5 % populace.

Graf 5. 5. Volný čas :Obětovat na sebevzdělávání - Ve volném čase se hlavně pobavit – údaje v %

N=3348

Pramen Koheze 2006 Sociální a kulturní soudržnost

Jak je tedy patrné, volný čas si spojují Češi zejména s odpočinkem a relaxací, ale své významné místo v něm má také rozvoj znalostí a schopnosti a také zábava.

⁷⁰ Když uvážíte svou životní zkušenost, kterému z uvedených přístupů k řešení životní situace byste dnes dal(a) přednost? . Obětovat volný čas na sebevzdělávání - Ve volném čase se hlavně pobavit.

5.4. Jakým aktivitám se lidé věnují

5.4.1. Obliba a frekvence volnočasových činností

Ve svém volném čase se lidé mohou věnovat široké škále aktivit. Řadu aktivit může člověk vykonávat doma, od pasivního odpočinku, poslechu rozhlasového vysílání, sledování televize, hraní her nebo chatování na internetu, poslechu hudby, přes sestavování nejrůznějších sbírek od pivních tácků, krabiček od zápalek, panenek s porcelánovou hlavičkou až po sbírky vzácných známek či starých mincí až například po četbu časopisů nebo knih. Může se věnovat ručním pracím jako je třeba vyšívání, různým technickým činnostem, jako je sestavování modelů, pěstovat kaktusy, cvičit jógu nebo posilovat v domácí posilovně, věnovat se hře na hudební nástroj, malování hedvábných šátků, kreslení či celé řadě jiných aktivit. Pokud bude mít nějakého společníka, jeho možnosti se dále rozšíří. Další paleta možností se pojí s aktivitami v bezprostřední blízkosti domu třeba na zahradě. Řada aktivit je vykonávána mimo domov, ať již v nejrůznějších venkovních prostředích nebo například doma u přátel, v různých kulturních, sportovních nebo společenských zařízeních.

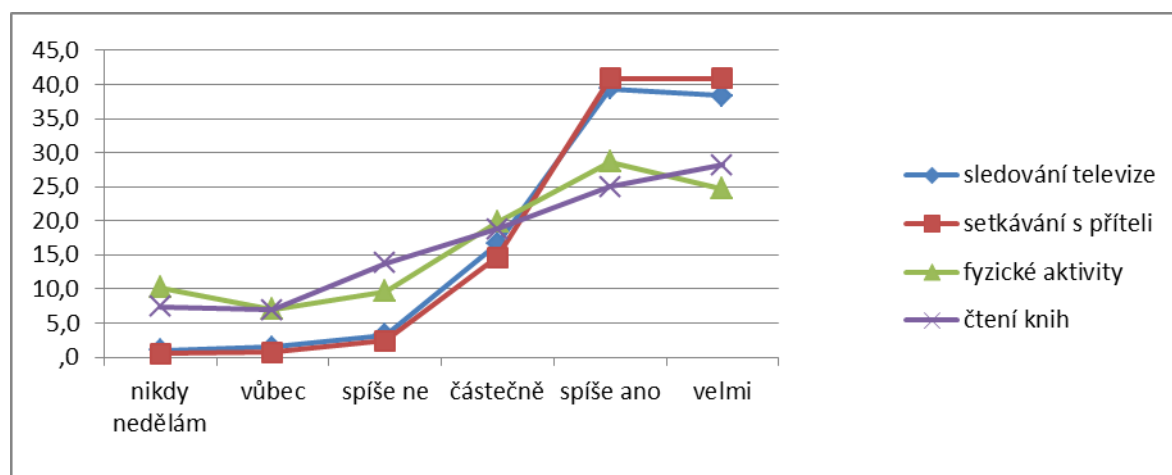
Zapojení do těchto aktivit ovlivňuje celá řada faktorů jako je například věk, vzdělání, pohlaví, zdravotní stav a fyzická kondice konkrétního člověka, jeho finanční situace, rodinný stav a počet dětí, případně nutnost péče o další členy rodiny, zájmy ostatních členů rodiny nebo přátel, typ bydlení, okolí jeho bydliště, velikost místa, ve kterém člověk bydlí, dostupnost různých kulturních, sportovních nebo společenských zařízení. Stát, územní samospráva a řada nejrůznějších institucí ovlivňují podmínky pro vykonávání řady volnočasových aktivit, které mohou mít formu nejrůznější podpory, ale mohou mít také restriktivní povahu ve formě určitých omezení či zákazů. Sociokulturní regulativy jednotlivých sociokulturních systémů také ovlivňují vlastní volnočasovou participaci tím, že určité aktivity jsou v rámci tohoto systému považovány za žádoucí a mohou být zvláště ceněné. Navíc v konkrétních sociokulturních systémech mohou být určité aktivity vyhrazeny pouze vybraným skupinám populace.

Činností, do kterých se lze zapojit, a faktorů, které toto zapojení ovlivňují, je celá řada. Různé průzkumy a šetření se obvykle zaměřují na předem vybrané aktivity nebo informace získané od respondentů kategorizují do větších celků, aby umožnily jejich porovnání mezi různými skupinami populace, případně mezi různými sociokulturními celky nebo v historickém srovnání.

Pokud jde o jednotlivé aktivity, sledována může být jejich obliba nebo frekvence. To, že je nějaká aktivita oblíbená, ještě neznamená, že se jí člověk věnuje nejčastěji a naopak pokud některou aktivitu často vykonává, nemusí se jednat o jeho nejoblíbenější aktivitu.

Výzkum ISSP 2007 umožňuje porovnat oblibu a frekvenci čtyř vybraných činností: sledování televize, DVD a videa, čtení knih, setkávání s přáteli a fyzické aktivity jako sportování, posilování a vycházky.

Graf 5. 6 Obliba vybraných volnočasových aktivit - údaj v %

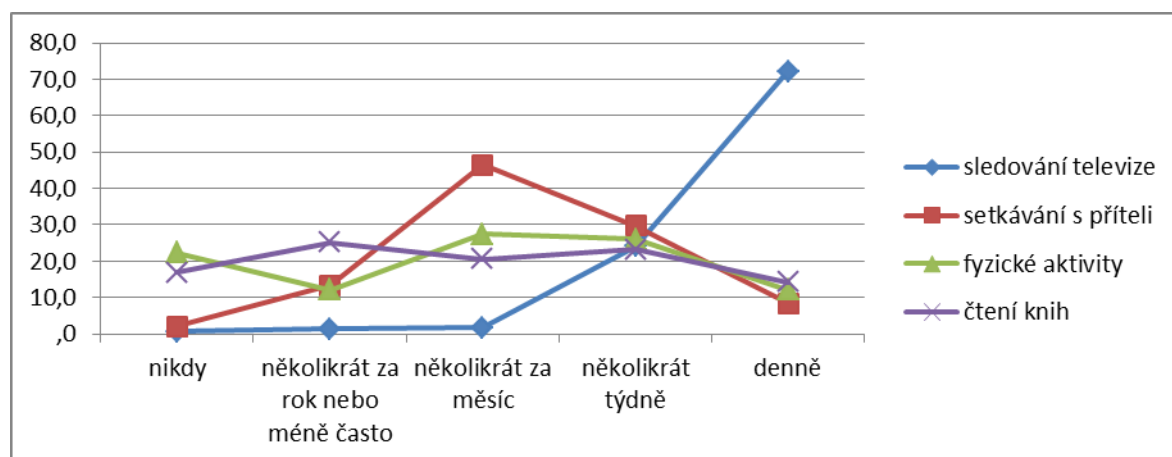
N=1214-1221

Pramen: ISSP 2007, vlastní výpočet

Graf 5. 6. zachycuje oblibu 4 vybraných volnočasových aktivit. Jak graf ukazuje, největší oblibu z těchto 4 vybraných má setkávání s přáteli a také sledování televize, DVD a videa.

Pro 40 % české populace byly kontakty s přáteli velmi oblíbenou volnočasovou činností a pro dalších 40 % spíše oblíbenou činností. Velmi podobnou oblibu má také sledování televize, DVD nebo vide. Také ostatní činnosti jsou oblíbené. Jak fyzické aktivity, které byly v dotazníku dále specifikovány jako sportování, posilování a vycházky, tak čtení knih je velmi nebo spíše oblíbeno více než polovinou populace. Povšimněme si, že také tyto dvě aktivity mají velmi podobnou oblibu.

Graf 5. 7. Frekvence vybraných volnočasových aktivit - údaj v %

N=1218-1222

Pramen: ISSP 2007, vlastní výpočet

Graf 5. 7. zachycuje frekvenci těchto 4 vybraných volnočasových aktivit, tedy to, jak často se jednotlivým aktivitám lidé věnovali. Porovnáme-li frekvenci aktivit sledování televize a setkávání s přáteli, které byly přibližně stejně oblíbené, zjistíme, že jsou vykovávány s různou frekvencí. Zatímco s přáteli se lidé nejčastěji setkávají několikrát za měsíc, televizi sledují denně. 40 % populace uvedlo, že je tato aktivita velmi baví, denně sledují televizi, DVD nebo video téměř tři čtvrtiny populace. V případě setkávání s přáteli uvedlo rovněž 40 % populace, že je tato aktivita velmi baví, s přáteli se však setkává denně pouze 8 % lidí. A tak zatímco je tato aktivita ze 4

vybraných aktivit nejoblíbenější, podíl populace, která ji vykonává na denní bázi je nejnižší ze všech 4 sledovaných aktivit. Také fyzickým činnostem a čtení knih se denně věnuje pouze malá část populace, okolo 10 %. Fyzickým aktivitám se lidé nejčastěji věnují několikrát měsíčně nebo několikrát týdně, poměrně značná část populace, konkrétně 22 %, se žádným fyzickým aktivitám jako je sportování, posilování nebo vycházky nevěnuje. Pokud jde o čtení knih, 14 % respondentů uvedlo, že se této aktivitě věnují každý den, a poměrně vyrovnaně 23 % čte knihy několikrát týdně, 20% několikrát za měsíc a 26 % několikrát za rok nebo méně často.

5.4.2. Čtyřicátá léta

Pokud jde o nejstarší výzkumy, týkající se volnočasové participace, zmíním několik údajů z druhé poloviny čtyřicátých let. Vycházím z informací o výzkumech veřejného mínění z let 1946 – 1948, které na svých stránkách v nedávné době zveřejnil datový archiv SOU AV ČR, v.v.i., a které zahrnují i data a některé zprávy z výzkumů, v jejichž rámci bylo položeno i několik otázek týkajících se volnočasové participace. V roce 1948 byla v rámci jednoho ze šetření Československého ústavu pro výzkum veřejného mínění položena respondentům také otázka, jakým způsobem tráví nejraději svůj volný čas.⁷¹ Šetření se sice týkalo celé československé populace starší 18 let, ale i tak se domnívám, že může poskytnout zajímavý pohled na trávení volného času před více než šedesáti lety. Respondentům bylo předloženo na výběr šest aktivit a sedmá možnost jinak.⁷² Jednalo se o následující aktivity: návštěvy přátel, poslech rozhlasu; četba; divadlo nebo biograf, hra v karty, tanec, sport a již zmíněná možnost jinak. Respondent mohl uvést i více odpovědí. Základní rozložení odpovědí zachycuje tabulka 5. 10.

⁷¹ Otázka zněla: „Jakým způsobem trávíte nejraději svůj volný čas?“

⁷² Ve zprávě k výzkumu je uveřejněn dopis pro tazatele, kde je zmínka, že tato otázka byla navržena mezinárodní výzkumnou organizací.

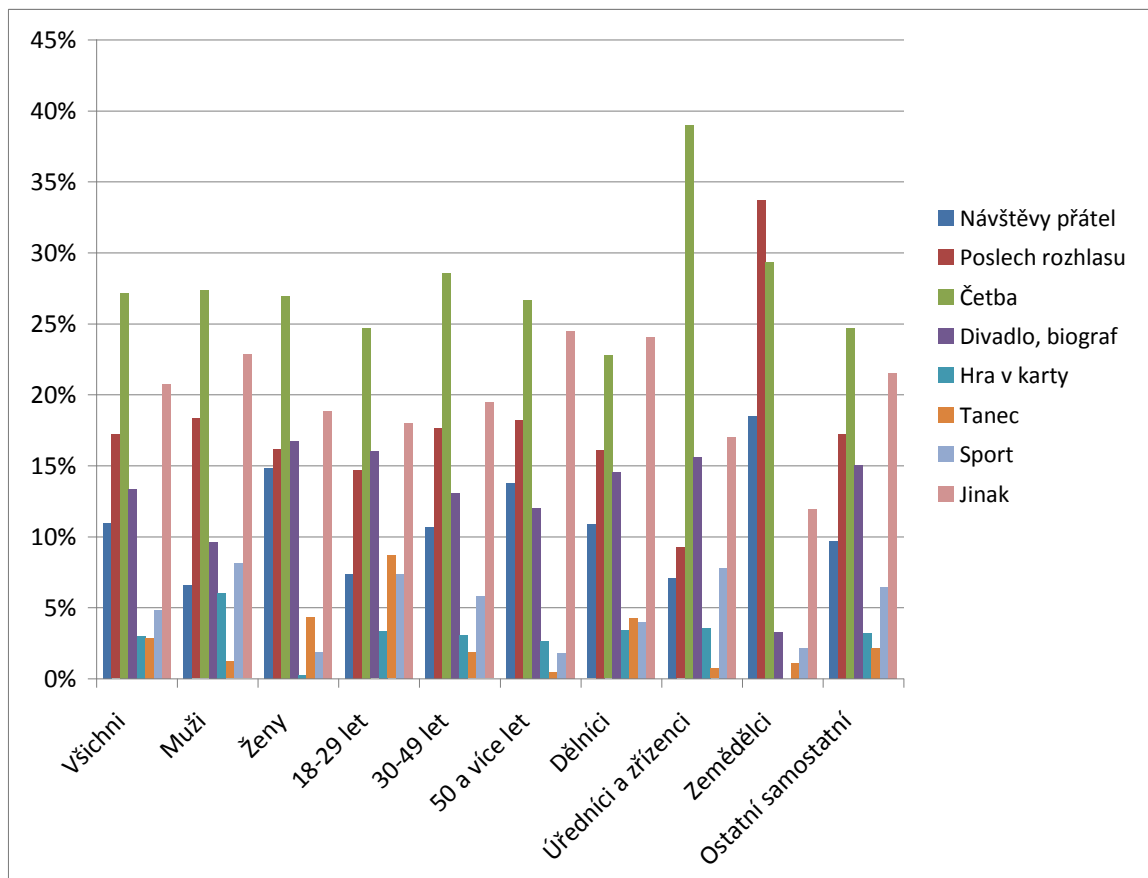
**Tabulka 5. 10. Nejoblíbenější aktivity trávení volného času v ČSR 1948 – 7
vybraných aktivit – absolutní počet**

	N	Návšt. přátel	Rozhlas poslech	Četba	Divadlo, kino	Hraní karet	Tanec	Sport	Jinak	Nelog. odpovědi	Více odpovědí než 1
Všichni	1 057	77	121	191	94	21	20	34	146	42	311
Muži	523	22	61	91	32	20	4	27	76	22	168
Ženy	534	55	60	100	62	1	16	7	70	20	143
18-29 let	229	11	22	37	24	5	13	11	27	1	78
30-49 let	506	35	58	94	43	10	6	19	64	28	149
50 a více let	322	31	41	60	27	6	1	4	55	13	84
Dělníci	537	41	61	86	55	13	16	15	91	17	142
Úředníci a zřizenci	225	10	13	55	22	5	1	11	24	3	81
Zemědělci	150	17	31	27	3	0	1	2	11	16	42
Ostatní samostatní	145	9	16	23	14	3	2	6	20	6	46

Pramen: Československý ústav pro výzkum veřejného mínění

Z tabulky 5. 10. je patrné, že značná část respondentů, téměř 30 % volila více aktivit a jejich odpovědi bohužel nebyly zaznamenány. Pokud vezmeme v úvahu pouze odpovědi respondentů, kteří uvedli pouze jednu odpověď a tuto odpověď bylo dále možné zařadit do jedné ze sedmi příslušných kategorií (tj. nebudeme zahrnovat nelogické odpovědi a více odpovědí než jedna), získáme orientační přehled o oblíbenosti vybraných volnočasových aktivit československé populace v roce 1948, který je zachycen v grafu 5.8.

Graf 5. 8. Nejoblíbenější aktivity trávení volného času 1948 – 7 vybraných aktivit – údaje v %

N=704

Pramen: Československý ústav pro výzkum veřejného mínění

Nejoblíbenější aktivitou ze sedmi sledovaných byla pro tehdejší populaci četba. Druhou nejčastější odpovědí byla možnost jinak, která není nijak blíže specifikována. Dále byl velmi populární poslech rozhlasu a návštěva biografu nebo divadla (tato aktivita byla sledována dohromady). Deseti procentní hranici, pokud jde o oblibu, ještě překročily návštěvy přátel. Sport, tanec a hraní karet měly významně méně příznivců. Graf také naznačuje určité genderové rozdíly. Zatímco četba byla nejoblíbenější aktivitou mužů i žen a vybíral ji zhruba stejný podíl respondentů, návštěva divadla nebo kina nebo návštěva přátel byla oblíbenější u žen, zatímco sport nebo hraní karet mělo více příznivců mezi muži. Pokud jde o rozdíly mezi jednotlivými věkovými skupinami, obliba navštěvování přátel rostla s věkem, sport a tanec měly naopak nejvíce příznivců mezi nejmladší částí tehdejší populace. Pokud jde o oblibu volnočasových aktivit na konci čtyřicátých let, nejvýznamněji se odlišovala skupina zemědělců, pro které byla nejoblíbenější aktivitou nikoli četba, ale poslech rozhlasu. Zemědělci se také výrazně lišili v oblibě ostatních aktivit. Významně méně bylo mezi příslušníky této skupiny

oblíbené divadlo a kino a také sport, naopak kromě již zmiňovaného poslechu rozhlasu byly výrazně oblíbenější rovněž návštěvy přátel. Kromě již naznačeného, tyto rozdíly zřejmě souvisí také s charakterem práce, vzděláním respondentů, velikostí a charakterem bydliště ve smyslu město/vesnice, množstvím volného času a celkovým životním stylem respondentů.

Pokud jde o frekvenci jednotlivých aktivit na konci čtyřicátých let, příliš informací není k dispozici. V rámci jednoho z výzkumů realizovaného Československým ústavem pro výzkum veřejného mínění v roce 1946 bylo mimo jiné zjišťováno, jak často chodí respondenti do kina. Také tohoto výzkumu se účastnili občané celé Československé republiky, tentokrát již od 16 let. Odpovědi na tuto otázku shrnuje tabulka 5. 11.

Tabulka 5. 11. Frekvence návštěv kina v ČSR 1946 – údaje v %

Kategorie	Muži	Ženy	16 - 29 let	30 - 49 let	nad 50 let
Častěji než 1x týdně	17	19	30	17	14
Průměrně 1x týdně	32	32	33	33	19
Průměrně 1x za 14 dní	15	14	11	15	19
Příležitostně	36	35	26	35	48

Pramen: Československý ústav pro výzkum veřejného mínění

Jak vyplývá z tabulky 5. 11., návštěva kina byla v době, kdy ještě nevysílala televize, v porovnání s dneškem poměrně frekventovanou aktivitou. Minimálně jednou týdně kino navštívila téměř polovina populace a téměř dvě třetiny tehdejší československé populace chodily do kina aspoň jednou za 14 dní. Muži a ženy navštěvovali kino zhruba stejně, nejčastěji chodili do kina zástupci nejmladší sledované věkové kategorie 16 -29 let. Sledování filmů bylo tedy oblíbenou aktivitou, kterou v pozdější době do značné míry přebrala televize. Součástí filmových přestavení bylo také promítání filmových týdeníků, které můžeme považovat za určitou obdobu dnešních televizních zpráv.

5.4.3. Šedesátá léta

V následující části se posuneme o dvacet let dále a podíváme se na frekvenci zapojení do vybraných volnočasových aktivit v šedesátých letech. Využijeme k tomu již

zmíněných šetření o využití času, která na přelomu let 1960 a 1961 uskutečnila Ústřední komise lidové kontroly a statistiky a obdobného šetření z roku 1967, které realizoval Federální statistický úřad. Šetření se uskutečnilo na území celé Československé republiky.

Tabulka 5. 12. Aktivity volného času v týdenním časovém fondu podle pohlaví a socioprofesionálních skupin v ČSSR (za týden v hod.)

Aktivita	Pohlaví	Dělníci		Zaměstnanci		Družstevníci	
		1961	1967	1961	1967	1961	1967
Procházky, rekreace a sport	Muži	3,1	3,9	3,0	4,1	0,9	1,3
	Ženy	2,2	2,6	2,3	3,3	0,6	0,9
Poslech rozhlasu a televize	Muži	9,0	10,8	7,4	10,2	8,3	9,1
	Ženy	5,5	7,1	5,1	7,2	6,2	6,0
Kulturně tvořivé aktivity	Muži	0,6	0,1	0,8	0,2	0,3	0,0
	Ženy	0,2	0,0	0,4	0,1	0,1	0,0
Návštěva kina, divadla, koncertu apod.	Muži	1,4	0,7	1,6	0,9	0,9	0,5
	Ženy	1,5	0,8	1,5	1,0	0,7	0,5
Sebevzdělávání vč. četby	Muži	7,2	4,8	10,2	8,0	5,6	3,6
	Ženy	2,7	2,6	4,4	3,8	2,4	1,6
Veřejná činnost	Muži	2,6	0,8	3,7	1,8	3,5	1,6
	Ženy	0,8	0,4	1,4	0,5	1,0	0,6
Pasivní odpočinek	Muži	3,0	2,4	1,3	1,4	3,0	2,3
	Ženy	1,3	1,3	1,1	0,9	1,8	1,4

Pramen: šetření o využití času ÚKLKS 1961, FSÚ 1967 podle Linhart, Vítečková (1975)

Jak na začátku, tak na konci šedesátých let, se ze vybraných aktivit obyvatelé Československa nejvíce věnovali poslechu rozhlasu a televize. S výjimkou družstevníků u všech ostatních skupin doba, po kterou poslouchali rozhlas nebo sledovali televizi, mezi lety 1961 až 1967 ještě vzrostla. Ve sledovaném období se ještě zvýšil čas věnovaný procházkám, rekreaci a sportu. Ostatní sledované aktivity měly klesající tendenci. Zejména u mužů výrazněji poklesl čas věnovaný sebevzdělávání, kam byla zahrnuta i četba, čas věnovaný veřejným činnostem. Přesto se však uvedeným činnostem věnovali více než ženy, což však v tomto případě souvisí spíše s jejich celkově větším fondem volného času. Na konci šedesátých let se jak muži, tak ženy

věnovali o něco méně také kulturně tvořivým aktivitám a návštěvě kulturních zařízení jako je divadlo, kino, koncert apod. Těmto aktivitám muži a ženy věnovali zhruba stejně času i přes rozdílné množství celkového fondu volného času. U členů a členek družstva a u dělníků o něco poklesl čas věnovaný pasivnímu odpočinku. Pokud jde o rozdíly mezi socioprofesionálními skupinami, podle množství času věnovaného jednotlivým aktivitám lze spatřovat největší rozdíl v objemu časového fondu, který byl věnován sebevzdělávání, kam byla zahrnuta rovněž četba. Těmto aktivitám se nejvíce věnovali muži i ženy v rámci kategorie zaměstnanců. Na začátku šedesátých let se jak zaměstnanci, tak zaměstnankyně ještě o něco více věnovali také kulturně tvořivým aktivitám, ale na konci šedesátých let se čas věnovaný tomuto druhu činnosti mezi jednotlivými socioprofesionálními skupinami vyrovnal. Zhruba stejně času věnovaly také všechny socioprofesionální skupiny na návštěvu kulturních představení, kam byly zahrnuty jak divadla a kina, tak i koncerty. Členění podle jednotlivých typů není k dispozici, je možné se domnívat, že přestože souhrnně věnovaly jednotlivé socioprofesionální skupiny těmto aktivitám zhruba stejnou dobu, struktura těchto aktivit ve smyslu zastoupení jednotlivých typů kulturních zařízení bylo pravděpodobně odlišná. Očekávaný nárůst zapojení do vzdělávacích a kulturních aktivit se tedy nekonal. Naopak se prosadila tendence posilování životní úrovně „do nových a kultivovanějších forem bydlení, stravování, ošacení, do vytváření podmínek pro atraktivnější formy trávení dovolených“ (Linhart, Vítečková 1975: 371).

5.4.4. Osmdesátá léta

Jak již bylo zmíněno, obdobné šetření využití časového fondu, jako byla šetření z přelomu let 1960/1961 a roku 1967, bylo realizováno na přelomu Federálním statistickým úřadem na přelomu let 1979 a 1980. Využijeme tato data, abychom se blíže podívali na změny ve volnočasové participaci, ke kterým došlo mezi lety 1967 a 1979/1980. Šetření v letech 1979/1980 mělo opět určité odlišnosti od dvou předchozích průzkumů využití časového fondu a volnočasové aktivity byly jinak strukturovány, než v předchozím srovnání. Výsledky přiblížím ve dvou tabulkách, nejprve pro muže a poté pro ženy (viz tabulky 5. 13. a 5. 14.)

Tabulka 5.13. Volný čas mužů mezi lety 1967 a 1980 podle socioprofesionálních skupin (za týden v hod.)

Aktivita	1967			1979-80		
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevní rolníci	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevní rolníci
Sebevzdělávání	1,0	3,1	0,5	0,5	1,4	0,2
Četba	3,8	4,9	3,2	3,1	4,2	2,6
Veřejná činnost	0,8	1,8	1,7	0,6	1,5	0,8
Návštěva kulturně zábavních podniků	0,7	0,9	0,6	0,6	0,7	0,4
Rozhlas a televize	10,9	10,0	9,2	13,6	12,1	13,1
Zájmová umělecká činnost	0,1	0,2	0,0	0,2	0,4	0,1
Sport a tělocvik	0,7	0,7	0,3	0,9	0,9	0,3
Procházky a rekreace	3,3	3,5	1,2	1,9	2,4	0,8
Návštěva sportovních podniků	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1	0,0
Návštěva pohostinství a tanec	0,9	0,6	1,2	1,9	0,7	2,6
Bezplatná práce pro cizí	1,4	1,0	0,8	1,2	1,1	1,5
Nečinný odpočinek	1,9	1,3	2,0	2,1	1,0	1,6
Nesrovnatelná a ostatní činnost	4,2	4,1	2,8	6,9	7,9	5,2
<i>v tom:</i>						
<i>zahrádkaření</i>				0,9	1,3	0,7
<i>ruční práce, kutilství</i>				0,4	0,4	0,3
<i>setkání s přáteli</i>				3,0	3,0	2,4
<i>doprava ve vol.č.</i>				1,7	1,9	1,0
<i>ostatní</i>				0,9	1,3	0,8
Celkem volný čas	30,0	32,4	23,6	33,6	34,4	29,2

Pramen FSÚ 1967, 1980 podle Pácl (1982)

U mužů došlo k nejvýraznějšímu nárůstu ve sledování televize a poslechu rozhlasu. Nejvýrazněji se zvýšila doba věnovaná sledování televize u družstevních rolníků o téměř čtyři hodiny denně. Těmto činnostem družstevní rolníci věnovali více než 40 % svého volného času. Sebevzdělávání a četba byly v tomto případě sledovány odděleně. U obou těchto činností došlo k poklesu. Veřejné činnosti, pasivní odpočinek a zájmově umělecké aktivity, které byly zřejmě do určité míry obdobou kulturně tvořivé aktivity sledované v šedesátých letech, si zachovaly zhruba stejný časový objem. Procházkám a rekreaci se muži věnovali o něco méně, sportu zhruba stejně. Nově byly sledovány návštěva pohostinství a tanec, kde došlo k nárůstu v kategorii dělníků a družstevních rolníků o cca 1 hodinu denně, bezplatná práce a ostatní činnost, která v sobě zahrnuje aktivity jako je zahrádkaření, ruční práce a kutilství, setkávání s přáteli, dopravu ve volném čase a další blíže nespecifikované aktivity. Právě v kategorii ostatní činnost je mezi lety 1967 -1980 patrný výraznější nárůst, který se nejvíce projevil v kategorii zaměstnanců.

Pokud jde o volnočasové aktivity, došlo u žen mezi lety 1967 – 1980 k největšímu absolutnímu nárůstu časového fondu u stejných dvou aktivit jako u mužů. Jedná se o sledování televize a poslech rozhlasu a dále o nově zařazenou kategorii ostatní, která v sobě zahrnuje různé činnosti. Již dříve jsem zmínila, že ženy mají méně volného času. Porovnáme-li dvě zmíněné aktivity, u kterých došlo k největšímu nárůstu, věnují ženy celkově sledování médií méně času než muži, ale pokud jde o kategorii „ostatní činnosti,“ věnují se těmto aktivitám zhruba ve stejném rozsahu jako muži. Družstevní rolnice dokonce věnují ostatním aktivitám o něco více času než družstevní rolníci. Také pokud jde o kulturní aktivity, věnují se jim ženy zhruba ve stejném rozsahu jako muži. Méně se ženy věnovaly návštěvě pohostinství a tanci a práci pro cizí. Podobně jako muži se i ženy věnovaly procházkám a rekreaci o něco méně a sportu zhruba stejně. Pokud jde o četbu, muži se této činnosti sice v absolutním měřítku věnovali více než ženy, ale v porovnání s rokem 1967 doba věnovaná četbě u mužů signalizuje spíše pokles, zatímco u žen naopak spíše nárůst.

Tabulka 5.14. Volný čas žen mezi lety 1967 a 1980 (za týden v hodinách)

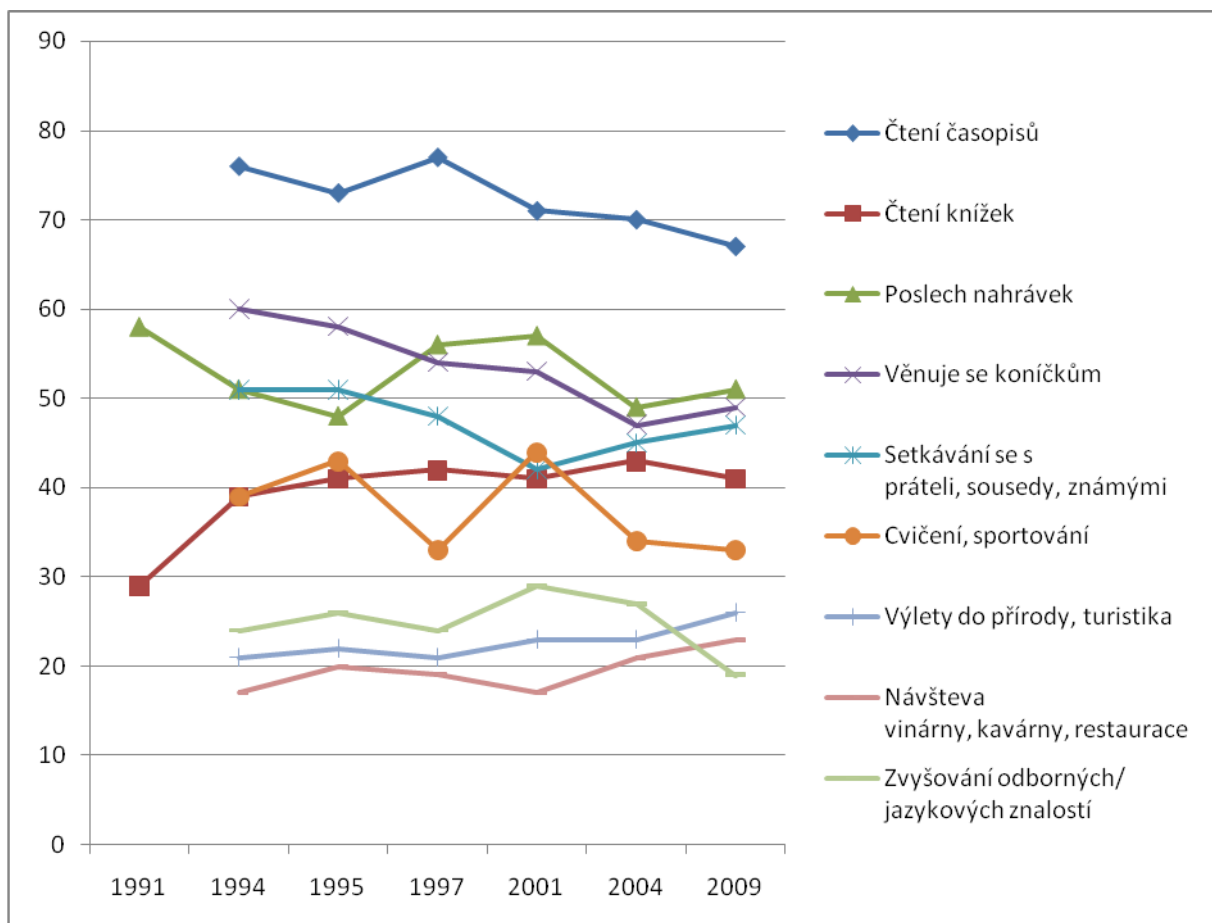
Aktivita	1967			1979-80		
	Dělnice	Zaměstnanky ně	Družstevní rolnice	Dělnice	Zaměstnanky ně	Družstevní rolnice
Sebevzdělávání	0,5	1,3	0,4	0,2	0,7	0,1
Četba	2,0	2,5	1,4	1,9	2,9	1,6
Veřejná činnost	0,4	0,5	0,6	0,1	0,4	0,2
Návštěva kulturně zábavních podniků	0,8	1,2	0,6	0,3	0,7	0,2
Rozhlas a televize	7,2	7,1	6,0	11,0	9,5	10,1
Zájmová umělecká činnost	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
Sport a tělocvik	0,2	0,4	0,0	0,2	0,5	0,1
Procházky a rekreace	2,6	3,1	1,0	1,4	2,3	0,4
Návštěva sportovních podniků	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Návštěva pohostinství a tanec	0,3	0,5	0,3	0,4	0,4	0,0
Bezplatná práce pro cizí	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,2
Nečinný odpočinek	1,2	0,7	1,3	1,2	0,6	1,5
Nesrovnatelná a ostatní činnost	3,7	3,7	3,2	6,9	7,1	6,6
<i>v tom:</i>						
<i>zahrádkaření</i>				0,6	0,7	0,9
<i>ruční práce, kutilství</i>				1,2	1,1	0,8
<i>setkání s přáteli</i>				3,0	3,0	2,7
<i>doprava ve vol.č.</i>				1,0	1,4	0,9
<i>ostatní</i>				1,1	0,9	1,3
Celkem volný čas	19,3	21,4	15,2	24,0	25,6	21,0

Pramen FSÚ 1967, 1980 podle Pácl (1982)

5.4.5. Po roce 1989

Pro sledování vývoje vybraných volnočasových aktivit po roce 1989 lze využít dat z pravidelných šetření výzkumů veřejného mínění IVVM a později CVVM, které v pravidelných intervalech do svých šetření zařazovalo i otázky týkající se volného času. Zatímco pokud jde o šedesátá a osmdesátá léta představená data pocházela z šetření o využití času, IVVM/CVVM sleduje frekvenci, jak často se lidé do aktivity zapojují. U každé sledované aktivity respondenti uvedli, zda se jí věnovali denně, aspoň 1 x za týden, aspoň jedenkrát za měsíc, 1 x za čtvrt roku, 1 x za rok a vůbec. Následující 2 grafy přibližují, jak se pro vybrané aktivity proměňoval podíl neaktivnějších respondentů. V případě čtení časopisů, knížek, poslechu nahrávek, setkávání se s přáteli, známými a sousedy, cvičení a posilování, výletu do přírody a turistice, návštěvě vináren a restaurací, v případě odborných nebo jazykových znalostí a věnování se koníčkům se jedná o frekvenci aspoň jednou týdně.

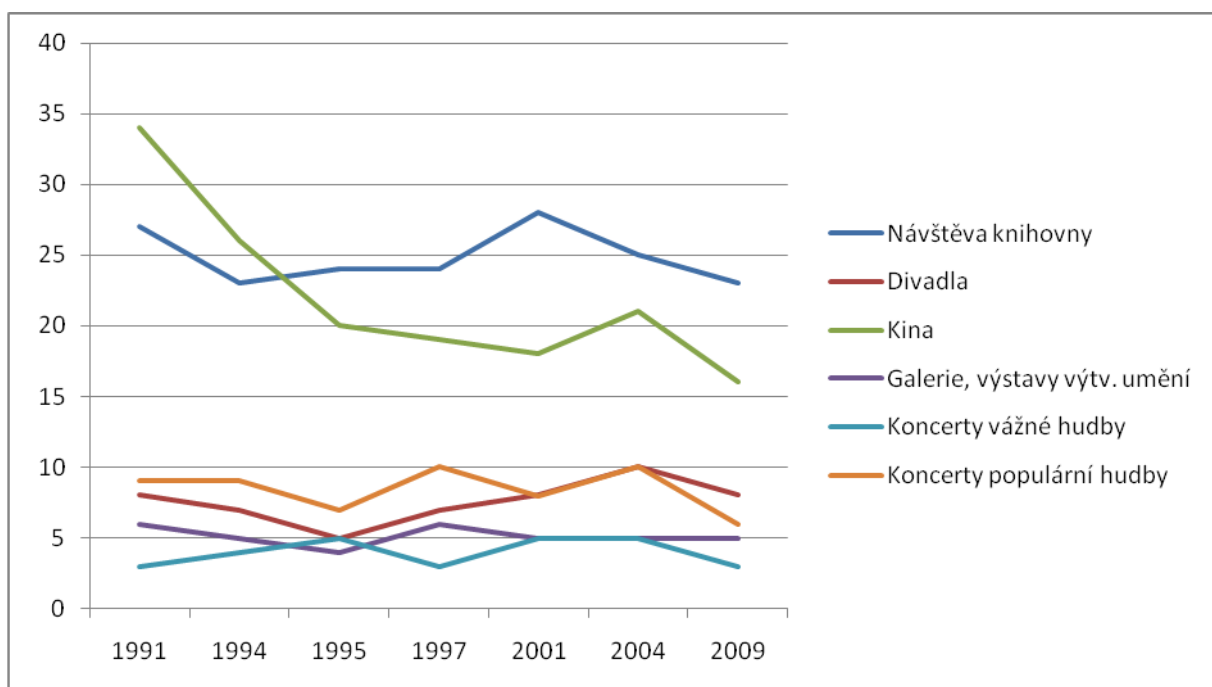
Graf 5. 9. Vybrané činnosti volného času 1991-2009, podíl aktivních aspoň 1 x týdně – údaje v %

Pramen: IVVM/CVVM podle Šamanová (2010).

Počet Čechů, kteří čtou časopisy aspoň jednou týdně, poklesl v letech 1994 – 2009 o 9 %. Výrazněji poklesl také počet obyvatel České republiky, kteří se věnují svým koníčkům na týdenní bázi. Po počátečním nárůstu čtení knih na počátku devadesátých let se se počet čtenářů, kteří čtou knihy aspoň jednou za týden ustálil nad hranicí 40 %. U ostatních aktivit dochází k mírným výkuvům, ale nedošlo k výraznějším změnám.

Graf 5. 10. Vybrané činnosti volného času 1991-2009, podíl aktivních aspoň 1 x měsíčně - údaje v %

Následující graf shrnuje proměnu častých návštěvníků knihovny, kina, divadla, koncertů galerií a výstav a vážné a populární hudby. Graf zachycuje podíl populace, která se věnovala těmto aktivitám aspoň 1 x měsíčně. Z grafu je zřejmý propad častějšího návštěvníka kina. Podíl aktivních návštěvníků divadel, knihoven, galerií a výstav i koncertů jak vážné, tak i populární hudby se příliš nemění. Kromě knihoven, které měsíčně navštěvuje asi čtvrtina populace, se ostatním sledovaným aktivitám věnuje aspoň jednou měsíčně nejvýše 10 % populace. V roce 2009 navštěvovalo kina aspoň jednou za měsíc 16 % populace. Je otázkou, do jaké míry ovlivnil navštěvnost kin rozvoj informačních technologií, který umožňuje sledovat filmy v pohodlí domova pomocí řady nových zařízení, jaký vliv měl vstup nových soukromých televizních stanic a mnohásobně vyšší počet vysílacích hodin, poměrně vysoké vstupné do kin nebo i významná proměna vlastních kin jako kulturních institucí a změna charakteru jejich nabídky. Pro srovnání můžeme připomenout, že před nástupem televizního vysílání, navštěvovala kina v roce 1946 aspoň jednou za 14 dní 64 % tehdy ještě Československé populace.

Podívejme se na frekvenci, s jakou se věnovala česká populace vybraným volnočasovým aktivitám v roce 2009 podrobněji .

Tabulka 5.15. Participace na vybraných volnočasových aktivitách v České republice 2009 – údaje v %

	aspoň jednou týdně	aspoň jednou za měsíc	aspoň jednou za čtvrt roku	aspoň jednou za rok	vůbec ne	neví
poslech nahrávek	51,0	17,7	8,0	5,2	18,0	,1
zvyšování znalostí	19,1	12,7	7,3	8,3	51,8	,7
čtení časopisů	67,1	23,8	5,0	1,2	3,0	
četba knih	41,3	18,9	15,1	9,7	15,0	,1
kino	1,6	12,8	23,7	25,7	35,9	,3
divadlo	,6	6,6	15,7	35,6	41,1	,6
galerie a výstavy	,5	3,5	12,7	33,1	49,4	,7
sport	32,6	18,4	8,3	6,6	33,8	,3
knihovna	3,1	19,8	10,4	7,5	59,0	,2
výlety, turistika	25,7	36,0	20,7	8,9	8,4	,2
koncerty vážné hudby	,3	2,5	5,7	16,2	75,1	,2
vinárny	23,3	31,2	18,4	10,7	16,1	,2
koncerty populární hudby	1,0	5,1	15,9	28,9	49,0	,1
přátelé	46,9	38,1	10,6	1,6	2,4	,3
další koníčky	48,8	28,8	10,7	2,1	7,1	2,4

N=1082

Pramen: CVVM Naše společnost 2009(listopad), vlastní výpočty.

V grafech 5. 8. a 5. 9. jsme měli možnost sledovat vývoj podílu nejaktivnější části populace, která se vybraných aktivitám věnovala aspoň jednou týdně nebo aspoň jednou za měsíc. Zachycen byl i podíl těch nejaktivnějších v roce 2009. Tabulka 5. 15. nám poskytne komplexnější představu o participaci na těchto aktivitách. Ukazuje například, že řadě aktivit se podstatná část populace vůbec nevěnuje. Například na koncerty vážné hudby vůbec nechodí tři čtvrtiny české populace, téměř tři pětiny nechodí do knihovny, téměř polovina na koncerty populární hudby a rovněž polovina nenavštěvuje galerie a výstavy. Více než polovina se české populace se nevěnuje zvyšování znalostí. Do divadla nechodí 40 % populace a do kina vůbec nechodí 36 % populace. Naopak časopisy vůbec nečtou pouhá 3 %, naopak přes 90 % populace přečte nějaký časopis aspoň jednou za měsíc. Obdobně se 85 % populace setká aspoň jednou za měsíc se svými přáteli. Téměř polovina populace se aspoň jednou týdně věnuje svým

koníčkům, třetina aspoň jednou týdně sportuje a 40 % lidí aspoň jednou týdně otevře nějakou knihu.

Podívejme se nyní, zda je možné tyto volnočasové aktivity nějak strukturovat. Faktorová analýza (metoda hlavních komponent, Varimax) strukturovala uvedené činnosti do následujících orientací.

**Tabulka 5.16. Dimenze volnočasové participace v České republice – 2009
- údaje v %**

	komponenta			
	1	2	3	4
	aktivní	náročnější kultura	četba	otevřený
poslech nahrávek	0,707	-0,133	0,218	-0,025
zvyšování znalostí	0,547	0,26	0,231	0,056
čtení časopisů	0,151	-0,104	0,745	0,053
četba knih	-0,04	0,317	0,746	0,112
kino	0,69	0,278	-0,019	0,08
divadlo	0,323	0,645	0,088	-0,002
galerie a výstavy	0,176	0,717	0,02	0,04
sport	0,625	0,127	0,058	0,195
knihovna	-0,04	0,535	0,347	0,17
výlety, turistika	0,118	0,113	0,281	0,407
koncerty vážné hudby	0,091	0,764	-0,022	-0,031
vinárny	0,543	-0,091	-0,312	0,427
koncerty populární hudby	0,678	0,243	-0,124	0,095
přátelé	0,177	-0,116	-0,038	0,732
další koníčky	0,015	0,137	0,12	0,723

Pramen: CVVM Naše společnost 2009(listopad), N=

Poznámka: Metoda hlavních komponent, rotace Varimax.
faktory vyčerpávají 53 % variance

Na základě faktorové analýzy (metoda hlavních komponent, rotace varimax) byly identifikovány 4 dimenze volnočasové participace, které celkově vysvětlují 53 % variance:

1. faktor orientace na aktivní trávení volného času: poslech nahrávek, zvyšování znalostí, návštěva kina, sport, vinárny a koncerty populární hudby

2. faktor orientace na náročné kulturní aktivity jako je návštěva koncertů vážné hudby, divadel a také návštěva knihoven vzdělání, životní úroveň,

3. faktor orientace na čtenářství: čtení časopisů, čtení knih
4. faktor orientace otevřený typ spojený s kontakty s přáteli, výlety a turistikou a dalšími koníčky

První dimenze je nejtypičtější pro mladší ročníky, spíše pro muže a určitou roli zde hraje velikost sídla, životní úroveň a vzdělání. Druhá dimenze náročnější kultura je nejtypičtější pro osoby s nejvyšším vzděláním, věk nehraje v tomto případě roli. O něco typičtější je pro ženy. Třetí dimenze, kterou jsem nazvala čtenářství, není tak vyhraněná jako první dva typy, je typičtější pro nejstarší věkovou skupinu, spíše pro ženy a obecně pro lidi s vyšším vzděláním. Otevřený typ, pro který jsou typické aktivity odehrávající se mimo domov nebo založené na kontaktu s jinými lidmi a který je spojen s kontakty s přáteli, výlety, turistikou a dalšími koníčky, rovněž není výrazně vyhraněn jako první dva typy, je o něco typičtější pro muže s dobrou životní úrovní.

V této kapitole jsem se pokusila postihnout dynamický fenomén volného času v jeho komplexnosti, Zaměřila jsem se na vývoj pracovní doby i volného času, na to, jaké očekávání s ním byla spojována i jaká byla nakonec realita ve vnímání volného času běžnou populací. Snažila jsem se zachytit jak proměny volného času, tak i proměny vlastní kulturní participace. Ukazuje se, že volný čas jako součást sociokulturního systému se mění velmi pozvolně a že vnější změny jeho podobu nemohou tak snadno ovlivnit.

Závěr

Ve své disertační práci jsem se pokusila o komplexnější kulturologický pohled na fenomén volného času. Vyšla jsem z předpokladu, k volnočasovému jednání dochází vždy v rámci konkrétního sociokulturního systému, a že volný čas je vždy součástí a zároveň jedním z projevů konkrétní kultury.

Volný čas jsem orientačně vymezila pomocí tří dimenzí, dimenze časové, aktivity a svobodné vůle. Chápu ho tedy jako čas, který není spojen s prací, společenskými, domácími, rodinnými povinnostmi nebo závazky či biologickými potřebami, v jehož průběhu člověk vykonává aktivitu, kterou si svobodně zvolil primárně pro činnost samotnou, s vědomím toho, že ne vždy budou nezbytně zastoupeny všechny tři jeho dimenze (čas, aktivita, svobodná vůle). V případě svobodné vůle se přitom nejedná o absolutní svobodu zbavenou všech limitů, překážek a regulativů, ale spíše se jedná o svobodu možnosti volby a možnosti jednat.

Sledovala jsem vzájemný vztah kultury a volného času na třech úrovních. Nejprve jsem se zaměřila na to, zda lze volný čas považovat za universální kulturní fenomén.

Na tuto otázku neexistuje jednoznačná odpověď. Existují v zásadě tři pohledy, jak je možné na volný čas nahlížet. První z pohledů spojuje volný čas s nástupem průmyslové revoluce, volný čas odděluje od práce, do které je člověk sám zapojen. Volný čas vymezuje jako protiklad práce. Jde-li o spojení volného času se svobodou, je svoboda vnímána jako „svoboda pro“ něco, jako svoboda pro vykonávání aktivity, kterou si člověk sám zvolí, nebo pro určité jednání. I zastánci tohoto přístupu připouštějí, že volný čas byl na světě přítomen i před příchodem průmyslové revoluce, nicméně byl vyhrazen pouze úzké skupince většinou aristokratické vrstvy, která nepracovala a tak se vlastně nejedná o volný čas v pravém slova smyslu (Dumazedier 1966). Zastánci druhého přístupu naopak tento volný čas privilegované skupiny, která nemusela pracovat a volný čas byl pro ni „osvobozen od“ nutnosti pracovat, za volný čas považují. Na volný čas často nahlížíjí v duchu Aristotelova pojetím volného času a

samotné počátky volného času pak jsou umisťovány do antického Řecka (de Grazia 1962). Třetí z přístupů, který zastává například Chick, se snaží prokázat, že volný čas je univerzálně lidským fenoménem a je přítomný ve všech kulturách. Tedy i těch, které pro něj nemají pojmenování. (Chick 1998) Chick (1998) si volný čas vymezuje pomocí časového úseku zbaveného nutnosti vykonávat nějakou činnost, dále pomocí konkrétního typu aktivity, například hry nebo tance a do třetice pocitem uspokojení. Chick zastává názor, že v životě každého člověka lze najít chvílky, v nichž nemusí vykonávat bezprostředně nutnou práci a které jsou spojeny s příjemnými pocity, a proto lze volný čas považovat za universálně lidský fenomén a je tedy přítomen ve všech kulturách (ibid.). Chickův článek byl publikován v monočísle časopisu *Leisure Sciences*, kde rozproudil živou diskusi. Bez ohledu zda jednotliví autoři s Chickem souhlasili s universálností volného času, jedno je spojovalo. Byla to právě kulturní podmíněnost volného času, na kterou poukazovali. Například Hemingway (1998) zdůrazňuje, že skutečnost, že existuje značná variabilita forem volného času, nesnižuje jeho význam jako skutečně univerzálního kulturního fenoménu. Nicméně zdůrazňuje, že volný čas je situován historicky i kulturně. Je tedy vždy součástí určité kultury a historického období a příslušná kultura určuje jeho formy, účely a významy Hemingway (1998). Zuzánek poukázal na sociální konotace spojené s volnočasovou participací, které jsou často unikátní a mohou vést k odlišnému prožívání spojeného s volnočasovou participací. (Zuzánek 1998)

I v případě, že volný čas budeme chápat podobně a budeme mu připisovat stejné funkce, stále bude existovat nejednotnost v tom, jaké aktivity považovat za volnočasové. To může do určité míry souviset nejen s metodologickou otázkou vymezení volného času jako takového, ale právě s kulturně podmíněným vnímáním těchto aktivit, které se v odlišných kulturách pojí s různou tradicí. Proto pro návštěvníka, který pochází vně příslušné kultury, může být mnohdy nejasné, zda je příslušná aktivita členy sociokulturního systému považována za volnočasovou nebo je naopak z volného času vyňata.

V další části mé práce jsem se soustředila vzájemnou diskusi vztahu volného času a kultury. Poukázala jsem na to, že volný čas jako významná část kultury přispívá k zachování její kontinuity, ale kulturu i obohacuje. Volný čas je obdobím, které není tolik svázáno s přesně vymezenými rolemi, a styly chování. Je to do určité míry prostor pro inovace a tak může volný čas přispívat ke kulturním inovacím a různým typům endogenních i exogenních kulturních změn. V rámci volného času také dochází ke

střetávání různých kultur, poznávání nových kulturních prvků. Řada volnočasových aktivit je spojena s kontakty s kulturními statky a v rámci volného času vedle jejich inovace, může docházet i rozvoji tradice nebo reinterpretaci některých kulturních prvků. Z toho pohledu lze na volný čas nahlížet jako na aktivní složku kultury, která je nejen jejím nositelem, ale také ji aktivně přetváří.

Zvláštní pozornost jsem věnovala enkulturaci. Stále častěji se poukazuje na to (např. Rojek 2010), že na rostoucí význam volného času při vytváření identit jako kompletního člověka moderní společnosti. Ve vztahu k volnému času, lze rozlišovat tři typy enkulturace a socializace, enkulturaci a socializaci o volném čase, ve volném čase a pro volný čas.

Vedle rodinných příslušníků nabývá stále většího významu i enkulturace zprostředkovaná medií. Jen za posledních několik málo let jednak s rozvojem digitálního vysílání a poté i s rozvojem vysílání přes internet zněkolikanásobil počet vysílaných hodin. Jestliže v roce 2005 registroval Český statistický úřad 324 789 vysílacích hodin soukromých televizí, v roce 2011 to bylo již 1 409 121 vysílacích hodin. Jejich počet se během šesti let tedy více než čtyřnásobil.

Volný čas je významnou součástí hodnotového systému. V průběhu historického vývoje bylo na volný čas pohlíženo různě. To, jak byl volný čas hodnocen se odvíjelo právě od jeho pozice v hodnotovém systému dané kultury. V současné české společnosti hodnota volného času roste. Ve čtvrté kapitole jsem poukázala na to, že je v této souvislosti sledovat také intenzitu, která je práci i volnému času připisována.

V poslední části jsem se snažila komplexně zachytit dynamický vývoj volného času v rámci české společnosti, na kterou pohlížím na českou společnost jako na sociokulturní systém.

Zaznamenávám různé proměny, změnu politického systému, který volnému času vymezil jasné úkoly, vnímání role a funkcí volného času ze strany běžné populace i vlastní volnočasovou participaci. Zaznamenávám rozpor, kdy volný čas neplnil cíle, které se od něj očekávaly. Jak se ukázalo, chování lidí nelze jednoduše změnit. Jak se ukázalo, ani široké zpřístupnění kulturních statků s masivní finanční podporou (Franc, Knapík 2013), zkrácení pracovní doby či metodologický přístup snažící se postihnout volný čas v širším komplexu životního způsobu nedosáhl svého síle. Zkrácení pracovní doby nevede automaticky k rozšíření volného času. Ukazuje se, že volný čas jako

součást sociokulturního systému se mění velmi pozvolně a že vnější změny jeho podobu nemohou tak snadno ovlivnit. Vedle řady jiných faktorů k tomu jistě přispěly i hluboce internalizované hodnoty tykající se volného času, které si lidé osvojili v průběhu svého dětství.

Přinesla-li průmyslová revoluce jasné oddělení volného času a pracovní doby, s nástupem nových informačních technologií se hranice mezi volným časem a prací začíná opět stírat.

Je tedy otázkou, co nám přinese doba tekutého volného času (Blackshaw 2013)

Myslím, že je však jisté, že ji významně ovlivní kulturní kontext konkrétního sociokulturního systému.

•

.

Literatura

- Aktiv svazu architektů o volném čase a rekreaci.* 1974. Praha: Svaz architektů.
- Alan, J. et al. 1990. „Československá společnost' po dvaceti letech.“ *Sociologický časopis* 26 (3): 129-145.
- Aristotelés. 1996. *Etika Nikomachova.* Praha: Petr Rezek.
- Aristotelés. 1998. *Politika.* Praha: Petr Rezek.
- Aristotelés. 2004. *Politika II.* Praha: OIKOYMENH.
- Bačuvčík, R. 2011. *Kultura jako faktor volného času. Nákupní chování na trzích vybraných volnočasových aktivit 2010.* Zlín: VeRBuM.
- Barnett, L. A., G. E. Chick 1986. „Chips Off the Ol' Block: Parents' Leisure and Their Children' Play.“ *Journal of Leisure research* 18 (4): 266-283.
- Bárta, M., J. Nekola. 1985. „Vnitřní struktura tělovýchovných činností.“ *Sociologický časopis* 21 (3): 266-267.
- Blackshow, Tony (ed.)2013a. *Handbook of Leisure.* Oxon, New York: Routledge.
- Blackshow, Tony (ed.)2013b. „Introduction.“ *Handbook of Leisure.* Oxon, New York: Routledge
- Bláha, A. I. 1914. *Město. Sociologická studie.* Praha: Melantrich.
- Bláha, A. I. 1968. *Sociologie.* Praha: Academia.
- Bláha, A. I. :“České Budějovice ve světle odběru časopisů. Napsal Josef Lomský. V Čes. Budějovicích 1930.“ *Sociologická revue* 2 (2): 227-229. Ex: Edice českých sociologických časopisů [CD-ROM]. Z. R. Nešpor, A. Kopecká (eds.). 2011. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Bitterman, M. 1934. *Zkrácená pracovní doba, její obtíže a výhody.* Praha: Orbis.
- Campanella. 1951. *Sluneční stát.* Praha: Rovnost.
- Cejp, M. 1974. *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času.* Praha: Ústav pro výzkum kultury.
- Cejp, M., D. Kadeřábková, 1985. *Rozvoj odvětví kultury: závěrečná zpráva hlavního úkolu SPEV 906 334 604.* Praha: Ústav pro výzkum kultury.
- Cejp, M., et al. 1986. *Sbližování kulturní úrovně městského a venkovského obyvatelstva.* Praha: Ústav pro výzkum kultury.

- Czikszentmihalyi, M. 1980. „Subject Delineation of the Proposed Leisure Information Network.“ in L. Bollaert et al. (eds.) *The First International Leisure Information Network Conference*. Brussels: V.U.B.
- Červenka, J. 2005. *Hodnotové orientace české veřejnosti*. Tisková zpráva CVVM, ov50107. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Červinka, A. et al. 1966. *Práce a volný čas*. Praha: Ústav pro výzkum kultury NPL.
- Čulík, J. nedatováno. Historie cenzury v Čechách. *Britské listy*. [online]. [cit. 20. 2. 2014]. Dostupné z: <<http://www.britskelisty.cz/9808/19980810d.html>>
- de Bruyn, E. H., A. H. N. Cillessen. 2008. „Leisure Activity Preferences and Perceived Popularity in Early Adolescence.“ *Journal of Leisure research* 40 (3): 442-457.
- Opravit v textu
- de Grazia, S. 1962. *Of time, work and leisure*. Garden City, NY: Doubleday.
- Duffková, J. 2006. „Životní způsob, životní styl a jeho variantnost.“ Pp. 79-90 in Fazik, A., M. Matějů. 2006. (eds.) *Aktuální problémy životního stylu*. Sborník referátů a příspěvků ze semináře sekce Sociologie integrálního zkoumání člověka a sekce Sociologie kultury a volného času, Praha 6. 10. 2005. Praha: Masarykova česká sociologická společnost.
- Duffková, J., L. Urban., J. Dubský 2008. *Sociologie životního stylu*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.
- Duffková, J., M. Tuček. 2003. „Proměny způsobu života.“ Pp. 168–202 in Tuček M. et al. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Slon.
- Dumazedier, J. 1966. „Volný čas.“ *Sociologický časopis*. 2 (3): 443-447.
- Eisen, G. 1991. „The Concept of Time, Play, and Leisure in early protestant Religious Ethic.“ *Play & Culture* 4: 223-236.
- Eagleton, T. 2001. *Idea kultury*. Brno: Host.
- Edginton, Ch. R.. 2013. „History of the World Leisure Organization: a 50-year perspective and analysis.“ *World Leisure Journal* 55 (3): 264-297.
- Engstrøm, L. M. 1987. „Changes in Sport Activities among Young People in Sweden“ paper presented at 10th Trim and Fitness Congress, 12th ICSSPE`s Sport and Leisure Seminar. Oslo, 21-25 June 1987. Norwegian Confederation of Sports.
- Factum. NIDM. 2009. Zdroje informací a kritéria při výběru volnočasových aktivit - závěrečná zpráva z výzkumu. Factum Invenio, s.r.o. a Národní institut dětí a

mládeže. Praha: 2009 Dostupné na < <http://www.vyzkum-mladez.cz/zpravy/1236593581.pdf>>

- Fazik, A. 2011. „Předmluva.“ *Čítanka: Sociologie volného času a cestovního ruchu*. Praha: Vysoká škola obchodní v Praze, o.p. s.
- Fazik, A. 2013. „Fond volného času, jeho struktura a funkce.“ Pp. 12–18 in A. Fazik, J. Štenberk (eds.) *Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu*. Pelhřimov : Nová tiskárna Pelhřimov ve spolupráci s katedrou společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze.
- Fazik, A., M. Matějů. (eds.) 2006. *Aktuální problémy životního stylu*. Sborník referátů a příspěvků ze semináře sekce Sociologie integrálního zkoumání člověka a sekce Sociologie kultury a volného času, Praha 6. 10. 2005. Praha: Masarykova česká sociologická společnost.
- Filipcová, B. 1966a. *Člověk, práce a volný čas*. Praha: Svoboda.
- Filipcová, B. 1966b. „Některé výsledky a metodologické problémy výzkumů mimopracovní doby a volného času.“ *Sociologický časopis* 2 (5): 653–663.
- Filipcová, B. 1972. „Foreword to the special issues on socialist life style.“ *Society and Leisure*. 4 (3): 5-8
- Filipcová, B. 1973. „Teoretické problémy komparace jako nástroje sociologické prognózy se zřetelem na prognózování volného času.“ *Sociologický časopis* 9 (2): 134–144.
- Filipcová, B. 1993. „Leisure – Life Style – Social Equality.“ *World Leisure and Recreation* 35 (4): 36-39
- Filipcová, B. et al. 1970a. *Sociologický výzkum města Ostravy: Výzkum volného času. I. Úvodní informace*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Filipcová, B. et al. 1970b. *Sociologický výzkum města Ostravy: Výzkum volného času. II. Časový snímek a modely dnů*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Filipcová, B. et al. 1970c. *Sociologický výzkum města Ostravy: Výzkum volného času. III. Struktura volného času*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Filipcová, B. et al. 1970d. *Sociologický výzkum města Ostravy: Výzkum volného času. IV. Jednotlivé oblasti aktivit volného času*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.

- Filipcová, B. et al. 1970e. Sociologický výzkum města Ostravy: Výzkum volného času. V. *Představy o volném čase, rodina a volný čas*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Filipcová, B. et al. 1970f. *Sociologický výzkum města Ostravy: Výzkum volného času*. VI. *Dovolená*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Filipcová, B. et al. 1970g. *Sociologický výzkum města Ostravy: Výzkum volného času*. VII. *Weekend*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Filipcová, B. 1974 et al. *Volný čas a kultura v průmyslovém městě: současnost a perspektivy*. Praha: Ústav pro kulturně výchovnou činnost.
- Filipcová, B. et al. 1989. *Způsob života a osobnost ve změně společenských vztahů*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV.
- Filipcová, B., J. Filipec. 1976. *Různoběžky života*. Praha: Svoboda.
- Filipcová, B., J. Filipec., T. Jaroszewski. 1972a. „Různoběžky způsobu života.“ *Sociologický časopis* 8 (3): 227-239.
- Filipcová, B., J. Filipec. T. Jaroszewski. 1972b. „Diverging Ways of Life.“ *Society and Leisure* 4 (3): 9-14.
- Filipcová, B., I. Gabal, P. Matějů. 1986. Kulturně umělecké aktivity volného času (vývoj v ČSSR): Studie k mezinárodnímu komparativnímu výzkumu. Praha: manuskript.
- Filipcová, B., J. Linhart, J. Vítěčková. 1983. „Sociologie volného času v Československu.“ *Sociologický časopis* 19 (2): 238-252.
- Fišerová, V. 1972. „Rodina – pospolitost volné chvíle.“ *Sociologický časopis* 8 (3): 316-324.
- Fourier, Ch. 1983. *Velká metamorfóza (výbor z díla)*. Praha: Mladá fronta.
- Fox, K. M., E. Klaiber. 2006. „Listening for a Leisure Remix.“ *Leisure Sciences* 28 (5): 411-430.
- Franc, M., J. Knapík. 2013. *Volný čas v českých zemích 1957 – 1967*. Praha: Academia.
- Frysinger, V. J., J. R. Kelly. 2004. *21st Century Leisure: Current Issues: 21st century leisure: current issues*. State College: Venture Publishing.
- Friedlanderová H., M. Tuček, Median. 2000. *Češi na prahu nového tisíciletí*. Praha: Slon.

- Gabal I., V. Rak. 1981. „Sport a sportovní diváctví. Některé poznatky z výzkumu životního způsobu Pražanů.“ *Sociologický časopis* 17 (2): 178-196.
- Gabal I., J. Linhart, V. Rak. 1981. Analýza aktivit volného času obyvatel města Hradce Králové. Pardubice: Dům techniky ČSTV Pardubice, MěstNV Hradec Králové.
- Gursoy, D., D. G. Rutherford. 2004. „Host Attitudes Toward Tourism. An Improved Structural Model.“ *Annals of Tourism Research* 31 (3): 495–516.
- Hallman, L. R. Ingelhart, J. Diez-Medrano, R. Luijkx, A. Moreno, M. Basanez. 2008. Changing Values and Beliefs in 85 Countries. Trends from Values Surveys 1981 to 2004. Leiden: Brill.
- Harada, M. Nedatováno. „Eight patterns of Early and Later Life Sport Participation Among “Activer” Elderly in Japan“. Osaka College of Physical Education..
- Harris, D. 2005. Key Concepts in Leisure Studies. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Havlík, R., V. Halászová, J. Prokop. 1996. *Kapitoly ze sociologie výchovy*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Hemingway, J. L. 1998. „Culture, the Basis of Leisure? Commentary on Chick Leisure and Culture.“ *Leisure Sciences* 20 (2): 153 -156.
- Hendry, L. B., J. Shucksmith, J. McCrae. 1989. „Understanding Young People`s Leisure Lifestyles: The Value of Stage Models.in Murphy W., A. Tolinson (eds.) Proceedings of the Leisure Studies Association 2ND International Conference Leisure, Labour and Lifestyles: International Comparisons, Volume 5: Children, Schooling and Education for Leisure. Brighton: the Leisure Studies Association.
- Hodaň B. (ed.). 2002a. *Volný čas a jeho současné problémy*. Sborník příspěvků z vědeckého sympózia Olomouc : Hanex Olomouc pro Fakultu tělesné kultury.
- Hodaň B. 2002b. „Kontroverzní úvaha na téma volný čas.“ Pp. 167- 178 in B. Hodaň (ed.) *Volný čas a jeho současné problémy*. Sborník příspěvků z vědeckého sympózia. Olomouc: Hanex Olomouc pro Fakultu tělesné kultury.
- Hofbauer, B. 2008. „Východiska, souvislosti, perspektivy.“ Pp. 7-64 in Hájek B., B. Hofbauer, J. Pávková. *Pedagogické ovlivňování volného času*. Praha: Portál.

- Hoff, A. E., G. D. Ellies. 1992. „Influence of Agents of Leisure Socialization on Leisure Self-Efficacy of University Students“. *Journal of Leisure research* 24 (2): 114-126.
- Honzík, K. 1976. *Tvorba životního slohu*. Praha: Horizont.
- Horáková, H. *Kultura jako všelék? Kritika soudobých přístupů*. Praha: Slon.
- Howard, D. Madrigal, R. 1990. „Who makes decision: The parent or the child? The perceived influence of parents and children on the purchase of recreation services.“ *Journal of Leisure Research*. 22 (3): 244-258.
- Hrdý, L. et al. 1969a. *Volný čas v ČSSR: soubor sociálně-ekonomických údajů a kulturních statistik I*. Praha: ČSAV.
- Hrdý, L. et al. 1969b. *Volný čas v ČSSR: soubor sociálně-ekonomických údajů a kulturních statistik II*. Praha: ČSAV
- Hrdý, L. et al. 1969c. *Volný čas v ČSSR: soubor sociálně-ekonomických údajů a kulturních statistik III*. Praha: ČSAV
- Hubáček, O., L. Opletalová, M. Matějů. 2009. *Sociokulturní adaptace malých měst: kulturní a sociální změny v lokální společnosti 1992 až 2008*. Praha: Filosofická fakulta University Karlovy.
- Huláková, M. 1972. „Teoretické problémy volného času.“ *Sociologický časopis* 8 (3): 309-315.
- Hultsman, W. Z. 1993. „The Influence of Others as a Barrier to Recreation Participation Among Early Adolescents“. *Journal of Leisure research* 25 (2): 150-164.
- Hunnicut, B. 1998. „Leisure and Play, Still the Basis of Culture, Recent Developments in Cultural Anthropology and History.“ *Leisure Sciences* 20 (2):143-148.
- Hunnicut, B. K. 2006. The History of Western Leisure. Pp. 55 -74 in Rojek, Chris, Susan M. Shaw, A. J. Veal (eds.) *A Handbook of Leisure Studies*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan Ltd.
- Hutchinson, S. L., C. K. Baldwin, L. L. Caldwell. 2003. „Differentiating Parent Practices Related to Adolescent Behavior in the Free Time Context. *Journal of Leisure research* 35 (4): 396-422.
- Chick, G. 1998. „Leisure and Culture: Issues for an Anthropology of Leisure.“ *Leisure Sciences* 20 (2): 111-133.

- Chick, G. 2006. „Anthropology/Pre-history of Leisure“. Pp. 41-52 in Ch. Rojek, S. M. Shaw, A. J. Veal (eds.) *A Handbook of Leisure Studies*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Chick, G. 2009. „Culture as a Variable in the Study of Leisure.“ *Leisure Sciences* 31: 305-210.
- Chick, G. 2012. „Lead Paper II. Culture, Leisure, and Creativity: Antropological and Comparative Perspectives.“ *Creativity and Leisure: An Intercultural and Cross-disciplinary Journal*. 1 (2): 125-149.
- Chick, G. 2013. „Leisure in Culture.“ Pp. 202-215 in T. Blackshaw, (ed.) *Handbook of Leisure*. Oxon, New York: Routledge.
- Iso-Ahola, S. E. 1980. *The social psychology of leisure and recreation*. Dubuque: Wm. C. Brown Copany Publisher.
- Iso-Ahola, S. E., E. Jackson, E. Dunn. 1994. „Starting, Ceasing, and Replacing Leisure Activities Over the Life Span.“ *Journal of Leisure research* 26(3): 227-249.
- Janák, D. 2006. „I. A. Bláha a počátky sociologie města u nás.“ *Sociální studia* 3(6): 11–32
- Jandourek J. 2001. *Sociologický slovník*. Praha: Portál.
- Jenks, Ch. 2005. *Culture*. London, New York: Routledge.
- Kaplánek, M. (ed.) 2006. *Výchova a volný čas*. Sborník příspěvků 1. mezinárodní konference o výchově a volném čase : 2.-3. červen 2005. České Budějovice, Jihočeská univerzita, Teologická fakulta. České Budějovice : Jihočeská univerzita.
- Kelly, J. R. 1987. *Freedom to be: A new sociology of Leisure*. New York and London: Macmillan.
- Kelly, J. R., Godbey, G. 1992. *The sociology of leisure*. State College, PA: Venture. Inc.
- Kolářek, F. 1969. *Pracovní doba a volný čas*. Praha: VŠP.
- Klofáč, J. , V. Tlustý 1967. *Soudobá sociologie II*. Praha: Svoboda.
- Komenský, J. A. 1960. *Vybrané spisy II*. Praha: SNP
- „Koncepce rozvoje československé sociologie v letech 1966 – 1970“. 1965. *Sociologický časopis*. 1 (6): 649-656

- Knapík, J., M. Franc. 2011. *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948-1967. I.* Praha: Academia. (Z technických dův. Vydáno ve 2 svazcích)
- Kraaykamp, G., P. Nieuwbeerta. 2000. „Parental Background and Lifestyle Differentiation in Eastern Europe: Social, Political, and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies.“ *Social Science Research* 29(1): 92–122
- Kubátová, Helena. 2010. *Sociologie životního způsobu.* Praha: Grada Publishing. GradaPublishing.
- Kulatý stůl. 2004. „Česká sociologie v letech 1965–1989.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (5): 695-740.
- Lepáčková, V. 1980. „Tělovýchova a životní způsob obyvatelstva ČSSR.“ *Sociologický časopis* 16 (2): 160-169
- Lareau, A., E. B. Weininger. 2008. „Time, Work and Family Life: Reconceptualizing Gendered Time Patterns Through the Case of Children`s Organized Activities.“ *Sociological Forum* 23(3): 419- 454.
- Librová, E. 1983. „Mnohostrannost činností volného času obyvatel sídlišť v ČSR.“ *Architektura ČSR* 42 (6): 283-286.
- Librová, E. 1986. *Volný čas obyvatel sídlišť v ČSSR.* Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Linhart, J. 1967. „Poznámky k měření způsobu života ve volném čase pro potřeby výzkumu vertikální sociální diference obyvatelstva ČSSR.“ *Sociologický časopis* 3 (6): 715-721
- Linhart, J. 1980. „Volný čas velkoměstského obyvatelstva: Příklad Prahy.“ *Sociologický časopis* 16 (5): 499-518.
- Linhart, J. 1982a. „Základní problémy volného času.“ in *Kultura, způsob života a volný čas.* Praha: Československá sociologická společnost při ČSAV.
- Linhart, J. et al. 1980. *Volný čas velkoměstského obyvatelstva.* Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV.
- Linhart, J., J. Vítečková. 1975. „Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu.“ *Sociologický časopis* 11 (4): 365-375.

- Macek, P. 2002. „Adolescence a čeští dospívající na přelomu tisíciletí.“ Pp. 113-128 in Smékal V., P. Macek (eds.) *Utváření a vývoj osobnosti*. Brno: Barrister&Principal – studio, s.r.o.
- Macháčková, D., J. Guryčová. 1968. *Bibliografie k problematice volného času*. Praha: Osvětový ústav v Praze.
- Masaryk, T. G. 1905. Osm hodin práce: O boji hospodářském a sociálním. Praha: Čas.
- Matějů, M. 2013. „Sociokulturní potenciál a volný čas“. Pp. 19-22 in A. Fazik, J. Štenberk (eds.) *Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov ve spolupráci s katedrou společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze.
- Matějů, M., V. Soukup. 1996. Kultura (slovníkové heslo) Pp 547-549. in *Velký sociologický slovník*. Praha : Karolinum
- Merhautová, J., F. Joachimsthaler. 1985. „K problematice tělovýchovných a sportovních činností ve způsobu života mladé generace.“ *Sociologický časopis* 21 (3): 251-265.
- More, Thomas. 1978. Utopie. Praha: Mladá fronta.
- Možný, I. 1996. „Sociologie česká v l. 1948-1994.“ in *Velký sociologický slovník II*. P-Ž. Praha: Karolinum.
- Možný, I. 2002. *Česká společnost: nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Portál.
- Outley, C. W., M. F. Floyd. 2002. „The Home They Live In: Inned City Children`s Views on the Influence of Parenting strategie on their Leisure Behavior.“ *Leisure Sciences* 24 (2): 161-179.
- Pácl, P. 1978. *Sociální a sociologické koncepce práce a volného času*. Brno: UJEP.
- Pácl, P. 1982. „Změny ve struktuře časového fondu obyvatel ČSR mezi lety 1967 . 1980.“ *Socialistický způsob života jako realita*. Brno: Katedra marxisticko-leninské sociologie FF UJEP.
- Pácl, P. 1996. „Čas volný.“ Pp. 156-157 in *Velký sociologický slovník I. A-O*. Praha: Karolinum.
- Pácl, P. 1997. *Hromadné sdělovací prostředky v regionu*. Ostrava: Ostravská univerzita.

- Patočková, V. 2012. „Kultura v představách české veřejnosti.“ Pp. 211-230 in Patočková, V., D. Čermák, K. Vojtíšková a kol. *Kultura v krajích České republiky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Patočková, V., O. Špaček, J. Šafr. 2012. „Mezigenerační "reprodukce" životního stylu: vliv socializace na trávení volného času v dospělosti.“ Pp. 114-131 in Šafr, Jiří a kolektiv. *Mechanismy mezigenerační reprodukce nerovnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Pávková, J. 2008. „Psychologické aspekty výchovy ve volném čase. Pp. 83 – 139 in B.Hájek, B. Hofbauer, J. Pávková. *Pedagogické ovlivňování volného času*. Praha: Portál.
- Parker, S. 1971. *The Future of Work and Leisure*. London: MacGibbon and Kee.
- Pěnkava, J. 1973a. *Volný čas Pražanů. I*. Praha: Ústav pro výzkum kultury.
- Pěnkava, J. 1973b. *Volný čas Pražanů. II*. Praha: Ústav pro výzkum kultury.
- Pěnkava, J. 1973c. *Volný čas Pražanů III*. Praha: Ústav pro výzkum kultury.
- Petrusek, M. 1969. „Sociální stratifikace československé společnosti shrnutí výsledků empirického šetření.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 5 (6): 569-590
- Petrusek, M. 1990. „Sociální stratifikace československé společnosti 1967: Resumé knihy Československá společnost.“ *Sociologický časopis* 26 (3): 146-168.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Slon.
- Pistorius, T. 1932. *Co znamená spotřeba pro hospodářský život*. Praha: Orbis.
- Plutarchos. 1947. *Hostina sedmi mudrců*. Brno: Jan V. Pojer.
- Preiss, J. 1929. *Několik úvah z let 1905 – 1907*. Praha: Nakladatelství L. Součka.
- Prudký, L. et al. 2009. *Inventura hodnot: výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*. Praha: Academia.
- Pronovost G.1998. „Family and Leisure“. *Current Sociology* 46 (3): 101-109.
- Rendlová, E. 1979. „Struktura využití času rodin v různých fázích životního cyklu.“ *Sociologický časopis* 15 (3): 355-374.
- Rendlová, E. 1982. „Způsob života starých lidí a rodinné vztahy.“ *Sociologický časopis* 18 (6): 625.

- Richta, R. et al. 1967. *Civilizace na rozcestí*. Praha: Svoboda.
- Rojek, Ch. 2000. *Leisure and culture*. Basingstoke : Palgrave Macmillan
- Rojek, Ch. 2006. „Leisure, Culture and Civilization“. Pp. 25 – 40 in Rojek, C., S. M. Veal (eds.) *A Handbook of Leisure Studies*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan
- Rojek, Ch. 2010. *The labour of Leisure*. Los Angeles, London, New Delhi: Sage.
- Rojek, Ch., S. M. Shaw, A. J. Veal. 2006. „Introduction: Process and Content“. Pp. 1 – 21, in Rojek, Ch., S. M. Shaw, A. J. Veal (eds.) *A Handbook of Leisure Studies*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan Ltd.
- Rybáčková, V. 1966. „Četba učňovské mládeže.“ *Sociologický časopis* 2 (6): 769-783.
- Rychtařík, K. 1968. *Čas náš vezdejší*. Praha: Naše vojsko.
- Sager, A. 2013. „Philosophy of Leisure.“ Pp. 5-14 in Blackshaw, T. (ed.) *Handbook of Leisure*. Oxon, New York: Routledge.
- Sak P. 2002. *Proměny české mládeže. Česká mládež v pohledu sociologických výzkumů*. Praha: Petrklíč
- Savický, I. 1970. *Annotated Bibliography on Leisure, Czechoslovakia (1960 - 1969)*. Praha: European Centre for Leisure and Education.
- Scott, D., F. K. Willits. 1998. „Adolescent and Adult Leisure Patterns: A reassessment.“ *Journal of Leisure Research* 30(3): 319-330.
- Sedlák, J. 1995. *Inocenc Arnošt Bláha*. Brno: Masarykova univerzita.
- Selucký, R. 1966. *Člověk a jeho volný čas*. Praha: Československý spisovatel.
- Shannon, C. S. 2006. „Parents` Messages about the Role of Extracurricular and Unstructured Leisure Activities: Adolescents` Perceptions.“ *Journal of Leisure Research* 38(3): 398-420.
- Shannon C. S., S. M. Shaw. 2008. „Mothers and Daughters: Teaching and Learning about Leisure.“ *Leisure Science* 30(1): 1-16.
- Shaw, S. M., D. Dowson. 2001. „Purposive Leisure: Examining Parental Discourses on Family Activities.“ *Leisure Science* 23 (4): 217-231
- Sládková, S. 1971. *Informace o průzkumu postojů veřejnosti ke kultuře, k její funkci ve volném čase a k významným uměleckým a kulturním hodnotám a tvůrcům*. Praha: Ústav pro výzkum kultury.

- Soukup, M. 2009. *Základy kulturní antropologie*. Praha: Akademie veřejné správy.
- Soukup, V. 1996a. Akulturace. (slovníkové heslo) P. 747 in *Velký sociologický slovník*. Praha : Karolinum.
- Soukup, V. 1996b. Mezera kulturní. (slovníkové heslo) P. 626 in *Velký sociologický slovník*. Praha : Karolinum.
- Soukup, V. 2012. „Pražská kulturologická škola.“ *Culturologia* 1 (1): 12-19.
- Stíbalová, B. 1986. *K základním problémům řízení odvětví kultury z hlediska jeho funkce a postavení ve společenském reprodukčním procesu ekonomiky*. Praha: Ústav pro výzkum kultury.
- Stodolska, M. 1998. „Assimilation and leisure constraints: dynamics of constraints on leisure in immigrant populations.“ *Journal of Leisure Research* 30(4):. 521-551.
- Sýkora, J. (ed.) 2008. *O výchově a volném čase*. Sborník z 3. mezinárodní konference : 21. a 22. června 2007 na Katedře sociální pedagogiky PdF Univerzity Hradec Králové. Hradec Králové: Gaudeamus
- Sylvester, Ch. 1999. „The Classical Idea of Leisure: Cultural Ideal or Class Prejudice?“ *Leisure Sciences* 21 (1): 3-16.
- Šamanová, G. 2010. Volný čas. Tisková zpráva CVVM, oz100114. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.v.
- Šafr, J. 2008. *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J. 2010. Vzdělanostní aspirace a mimoškolní aktivity patnáctiletých. Pracovní texty / Working Papers oddělení Studia sociální struktury No. 20 (2010). Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Dostupné na <<http://sdilenihodnot.soc.cas.cz/download/WP20-Safr>>.
- Šafr, J. 2012a. „Životní styl po roce 1989.“ Pp. 231–265 in V. Patočková, D. Čermák, K. Vojtíšková (eds.) *Kultura v krajích České republiky*. Praha: Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Šafr, J. 2013. „Volný čas a kulturní participace v letech 1984-2011.“ Pp. 96-113 in A. Fazik, J. Štenberk (eds.) *Aktuální problémy volného času a cestovního ruchu*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov ve spolupráci s katedrou společenských věd Vysoké školy obchodní v Praze.

- Šafr, J., V. Patočková. 2010. „Trávení volného času v ČR ve srovnání s evropskými zeměmi.“ *Naše společnost* 2010: (2) 21-27.
- Šerák, M. 2009. *Zájmové vzdělávání dospělých*. Praha: Portál.
- Šolcová, M. 1974. „Rodina a volný čas: K vymezení pojmu volný čas.“ *Sociologický časopis* 10 (3): 260-271.
- Špaček O., J. Šafr. 2010. „Volný čas, sport a kulturní vkus, rozdíly podle společenského postavení.“ Pp. 81- 99 in H. Maříková, T. Kostecký, T. Lebeda, M. Škodová (eds.) *Jaká je naše společnost?* Praha: Slon.
- Štern, E. 1934. *Technický pokrok, pracovní doba a mzdy: sociální řešení hospodářské krize*. Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství.
- Šulc, O. 1972. „A contribution to the methodology of forecasting life style.“ *Leisure and Society* 4 (3): 159-176.
- Šulc, O. 1973. „K možnostem prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života.“ *Sociologický časopis* 9 (6): 644-654.
- Švigová, M. 1966. „Hlavní směry sociologie volného času.“ *Sociologický časopis* 2 (5): 664-673.
- Švigová, M. 1967. *Volný čas a my*. Praha: Svobodné slovo.
- Švigová, M. 1982. *Volný čas jako kritérium efektivnosti VTR socialistického národního hospodářství*. Praha: Ústav pro ekonomiku a řízení vědecko technického rozvoje.
- Trávníček J. 2008. *Čteme?* Brno: Host.
- Trávníček J. 2010. *Čtenáři a internauti*. Brno: Host.
- Tuček, M. et al. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Slon.
- Tuček, M. et al. 2006. *České elity po patnácti letech transformace*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tuček, M., P. Machonin, L. Gatnar 2000. *Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988-1999. WP 00:6*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tuček, M., H. Friedlanderová, Median, KMR. 2001. *Evropa na prahu sjednocení. Životní úroveň a životní styl ve vybraných zemích východní a západní Evropy*. Praha: Median, KMR.

- Tylor, E. B. 1920. *Primitive Culture*. London: John Murray.
- Ullrich, Z. 1937. „Sociální struktura dneška.“ in A. Boháč *Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek*. Praha: Orbis.
- Uriely, N., A. A. Israeli, A. Reichel. 2002. „Heritage Proximity and Resident Attitudes Toward Tourism Development.“ *Annals of Tourism Research* 29 (3): 859–862.
- Valná S. et al. 1983. *Smery a možnosti spoločenskej regulácie voľného času a spôsobu jeho využívania: 1. etapa Problémy rozvoja životných aktivít realizovaných vo voľnom čase a možnosti ich riešenia*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- Valná, S. et al. 1984. *Smery a možnosti spoločenském regulácie voľného času a spôsobu jeho využívania: 2. etapa Spoločenská regulácia aktivít spôsobu života vo voľnom čase*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- Valná, S. 1985. *Funkcia voľného času v procese rozvoja socialistického spôsobu života a možnosť jeho spoločenského usmerňovania: záverečná správa*. Bratislava: Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce.
- Večerník, J. 1972. „K problematice konceptualizace socialistického životního stylu.“ *Sociologický časopis* 8 (3): 249-260.
- Vítečková, J. 1976. Výzkum časových rozpočtů jako nástroj sociální analýzy. *Sociologický Časopis* 12 (5): 486-499.
- Vítečková, J. 1979. *Rozvoj životního způsobu Pražanů*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV.
- Vítečková, J. 1985. „Změny ve využití času obyvatel ČSSR v letech 1961 – 1980.“ *Sociologický časopis* 21 (4): 372-391.
- Vítečková, J. 1986. Changes in the Wals of Times Use in the Population of Czechoslovakia (Some Implication for the Theory of Leisure)., paper for the 11 World Congress of Sociology, New Delhi, August 18 – 23, 1986. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV
- Vítečková, J. , L.Gatnar. 1993. „Využití časového fondu soukromých podnikatelů nulté generace.“ *Sociologický časopis* 29 (2): 240-251.
- Vyhlídal, V. 1965. „K otázce volného času mládeže.“ in *Aktuální problémy sociologie mládeže*. Ostrava: ČS společnost PVZ.

- Weiner, B. 1967. „Některé výsledky časového rozpočtu provedeného na Olomoucku v listopadu až prosinci 1965.“ *Studie a úvahy* 5 (2): 29-55.
- Williams R. 1983. *Keywords. A vocabulary of culture and society*. New York: Oxford University Press.
- Winter, L. 1934. „Preface“ to E. Štern, 1934. *Technický pokrok, pracovní doba a mzdy: sociální řešení hospodářské krize*. Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství.
- WLO: 2008. *Leisure: Enhancing the Human Condition. Priorities & Strategie 2009-2014*.
- Zeijl, E., Y. de Poel, M. du Bois-Reymond, J. Ravesloot, J. J. Meulman. 2000. „The Role of Parents and Peers in the Leisure Activities of Young Adolescents.“ *Journal of Leisure Research* 32(3): 281-302.
- Zich, F. 1978. *Co s volným časem?* Praha: Pressfoto.
- „Zpráva o problémech rozvoje sociologie v ČSSR.“ 1965. *Sociologický časopis* 1 (4): 357-365.
- Zuzanek, J. 1998. „Free Time and Cultural Complexity: Commentary.“ *Leisure Sciences* 20 (2): 149-151.
- Zuzanek, J. 2006. „Leisure and Time.“ Pp. 185 – 202 in Rojek, Chris, Susan M. Shaw, A. J. Veal (eds.) *A Handbook of Leisure Studies*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan Ltd.

Prameny

Průzkum pracovních podmínek v Evropě 2010 (European Working Conditions Survey, EWCS), dostupné z : http://www.eurofound.europa.eu/surveys/ewcs/index_cs.htm.

Průzkum kvality života v Evropě 2012 (European Quality of Life Survey 2012) dostupné z: http://www.eurofound.europa.eu/surveys/eqls/index_cs.htm

Datové soubory

1946 Návštěvnost kina [počítačový soubor]. Československý ústav pro výzkum veřejného mínění [producent]. Český sociálněvědní datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR, v.v.i. [archiv].

1948 smíšený XVI [počítačový soubor]. Československý ústav pro výzkum veřejného mínění [producent]. Český sociálněvědní datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR, v.v.i. [archiv].

Názor na 5 denní pracovní týden – 1970 [počítačový soubor]. Československý ústav pro výzkum veřejného mínění [producent]. Český sociálněvědní datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR, v.v.i. [archiv].

Názory mládeže na zaměření volného času a podmínky jeho trávení 1985 [počítačový soubor]. Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu, Ústav pre výskum verejnej mienky pri Slovenskom štatistickom úrade [producenti]. Český sociálněvědní datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR, v.v.i. [archiv].

Evropský výzkum hodnot - Česká republika 1991 [počítačový soubor] Sociologický ústav, Akademie věd ČR (SOU) [producent]. Sociologický datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR [archiv].

Evropský výzkum hodnot - Česká republika 1999 [počítačový soubor] Sociologický ústav, Akademie věd ČR (SOU) [producent]. Sociologický datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR [archiv].

Sociální a kulturní soudržnost 2006 [počítačový soubor]. Centrum pro výzkum veřejného mínění [producent]. Český sociálněvědní datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR, v.v.i. [archiv].

Volný čas a sport (ISSP 2007) - Česká republika: plná verze. [počítačový soubor] M. Tuček [vedoucí výzkumník]. Praha: Sociologický ústav, Akademie věd ČR (SOU) [producent]. Sociologický datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR [archiv].

Evropský výzkum hodnot - Česká republika 2008 [počítačový soubor] Sociologický ústav, Akademie věd ČR (SOU) [producent]. Sociologický datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR [archiv].

Naše společnost 2009 [počítačový soubor]. Centrum pro výzkum veřejného mínění [producent]. Český sociálněvědní datový archiv - Sociologický ústav, Akademie věd ČR, v.v.i. [archiv].